

FERNAND BRAUDEL:

A TÉR ÉS AZ IDŐ FELOSZTÁSA EURÓPÁBAN

(Civilisation materielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle. tome 3.
Le Temps du monde. Paris, 1979. című könyv I. fejezete pp. 11–70.)

Mint ahogy címe is jelzi, e teoretikusnak szánt fejezet két részből áll: először a tér, majd az idő felosztására tesz kísérletet – minthogy a feladat a gazdasági és az ezt kísérő társadalmi jelenségek elhelyezése terük, majd időtartamuk szerint. A kérdések kifejtése hosszú lesz, különösen az első részben, ez szükséges a második rész könnyebb megértéséhez. De úgy vélem, egyik is másik is hasznos; kijelöli a követendő utat és jól használható szó-kincset bocsát rendelkezésünkre. És mint minden komoly vitában, a szavak a királyok.

Tér és gazdaság Gazdasági világok

A tér, mint alapvető magyarázó forrás, az egész történelmi valóságra vonatkoztatható, minden részére, amelynek kiterjedése van: az államra, a társadalomra, a kultúrára, a gazdaságra... És aszerint, hogy melyik *együtt-test*¹ választjuk, a tér jelentése és szerepe változik. De nem teljes egészében.

Először a gazdaságról szertnék beszélni és egy időre minden mást kiszűrnék a látótérből. Azután megpróbálnám a többi együttes helyét és hatását meghatározni. Nemcsak azért kezdem a gazdasággal, mert ez felel meg a mű tematikájának, hanem azért, mert mint látni fogjuk, minden térfoglalás közül a gazdaságit a legkönnyebb behatárolni és ennek van a legnagyobb kiterjedése. A gazdaság azonban nem egyedül ütemezi a világ anyagi idejét: játékába folyamatosan beleszólnak a társadalmi valóság egyéb, cinkos vagy ellenséges elemei, és ezeket ugyancsak befolyások érik, ez a legkevesebb, amit el lehet mondani.

A gazdasági világok

A vizsgálat megkezdéséhez tisztázni kell két kifejezést, amelyek különben zavart okozhatnak a későbbiekben: világgazdaság és gazdasági-világ.

A világgazdaság az egész földre kiterjed; „az egész világmindenség piacát”² jelenti Sismondi szerint, és képviseli „az emberi nemet, vagyis az emberi nemnek azt a részét, amely egymással kereskedik és amely manapság valamilyen formában egyetlen piacot alkot.”³

A gazdasági-világ (váratlan és rosszulhangzó kifejezés, amelyet jobb híján és nem túl sok logikával alkottam a német Weltwirtschaft egyik speciális jelentésének lefordítására)⁴ a világnak mindig csak egy részletére vonatkozik, a földgömbnek csak egy gazdaságilag önálló darabjára, amely lényegében önmagában is működőképes és amelynek belső viszonyai és cseréi valamiféle szerves egységet alkotnak.⁵

Régebben a XVI. századi Földközi-tengert tanulmányoztam, mint Welttheatert vagy Weltwirtschaftot⁶ („világszínpad” és „gazdasági-világ”), így vizsgálatom nem kizárólag a tengerre vonatkozott, hanem áterjedt a partoktól meglehetősen távolos területekre is, amelyeket a kereskedelmi forgalom mozgásba hozott. Egyszóval mindez egy önálló világot, egy egészet alkotott. A Földközi-tenger területe ugyan politikai, kulturális és társadalmi szempontból egyaránt különböző részekre oszlik, de gazdaságilag valóban bizonyos egység jellemzi, amelyet felülről, az uralkodó észak-itáliai városok alakítottak ki, Velence vezetése mellett Milano, Genova és Firenze.⁷ Ez a gazdasági együttes nem fedi a tenger és a tőle függő vidékek teljes gazdasági életét. Tulajdonképpen csak egy felső réteg, amely vidékek szerint különböző erősséggel ugyan, de a tengerpart mellett végig, és gyakran még mélyen a szárazföld belsejében is kifejti hatását. Ez a gazdasági aktivitás birodalmi határokat tör át – az V. Károly alatt (1519–1558) kibontakozó Spanyol birodalom és az előretörését már Konstantinápoly bevétele (1453) előtt jóval megkezdő Török birodalom határain egyaránt keresztül-lép.

Keresztülvág azokon a világosan érzékelhető és megjelölt határvonalakon, amelyek a Földközi-tenger térségét olyan különböző civilizációkra osztják mint: a törökök nehezedő igája alatt senyvedő görög kultúra, az Isztambul központú mohamedán kultúra, a keresztény kultúra, amely Firenzéhez és Rómához kötődik (reneszánsz Európa és az ellenreformáció Európája). Az iszlám és a kereszténység a Földközi-tenger nyugati fele és a Levante között húzódó észak-déli választóvonal mentén ütközik össze, ez a

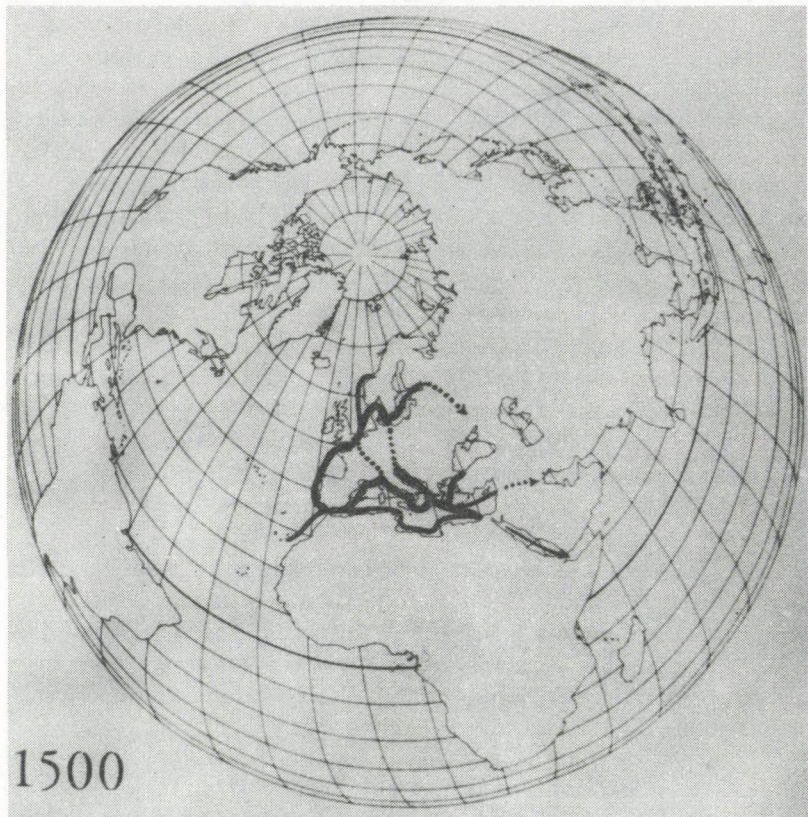
vonala az Adriai partoktól kezdve Szicílián keresztül eléri a mai Tunézia partjait. E vonal mentén, amely az egész Földközi-tengert kettészeli, zajlottak a hitetlenek és a keresztények közötti messzehangzó küzdelmek. Ugyanakkor a kereskedők hajói folyton áthaladtak a választóvonalon.

Mert e különös gazdasági-világnak – a XVI. századi mediterrán térségnek – éppen az a jellegzetessége, hogy a gazdasági aktivitás átlépi a politikai és a kulturális határokat, amelyek, mindegyik a maga módján, feldarabolják és különböző részekre osztják a mediterrán világot. Így a keresztény kereskedők 1500-ban megtalálhatók Szíriában, Egyiptomban, Isztambulban, Észak-Afrikában; a levantei török és örmény kereskedők később elterjednek az Adria partvidékein. A terjeszkedő, pénzben és ügyletekben bővelkedő gazdaság egy bizonyos egység létrehozására törekszik, de majdnem minden egyéb a különböző blokkok kialakulásának kedvez. Még társadalmi berendezkedés szempontjából is nagyjából két nagy térfélre lehet osztani a Földközi-tenger vidékét: az egyikbe a többségében keresztény hűbéri társadalmak tartoznak, a másikba a mohamedán világ, ahol a beneficium rendszer az uralkodó. A beneficium életreszóló földbirtok, amelyet a háborúban való kiemelkedő szolgálatért kaptak jutalmul a harcosok. A jogcímes halála után a javadalom vagy a tisztség visszaszállt az államra, és újra kiosztásra került.

Egy jellegzetes eset vizsgálata alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a gazdasági-világ megkülönböztetett gazdasági és nem gazdasági terek összesége, amelyet a gazdaság fog össze; hogy hatalmas területekre terjed ki (elvileg a legnagyobb kiterjedésű koherens zóna az adott korszakban); hogy rendszerint átlépi a történelem során megszilárdult különböző csoportosulások határvonalait.

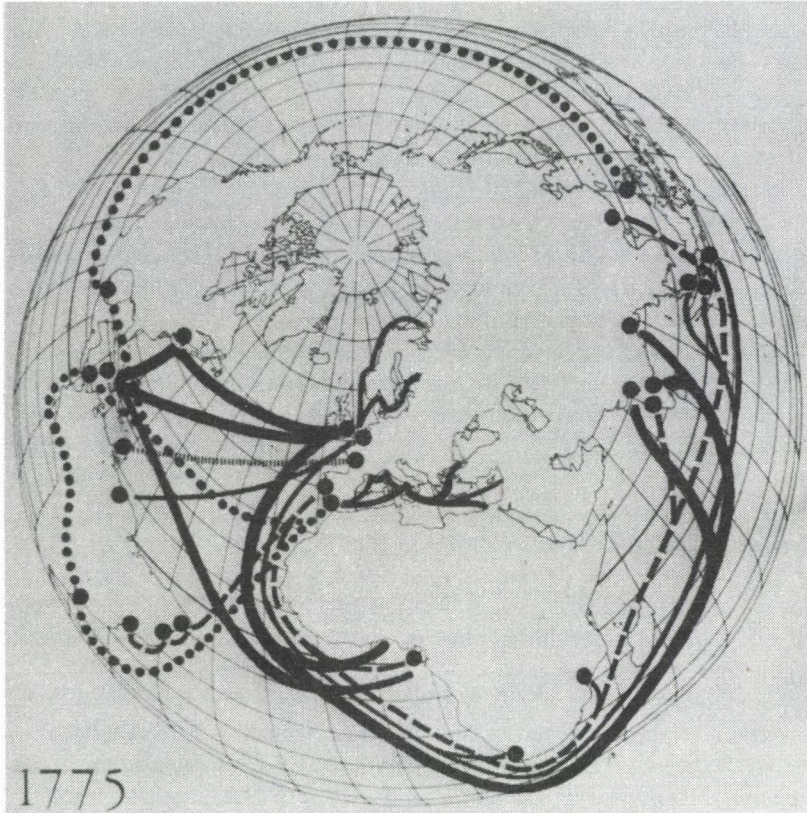
Gazdasági-világok az idők során

Gazdasági-világok mindig is voltak, vagy legalábbis nagyon régóta. Ugyanúgy, ahogyan mindig is vagy legalábbis nagyon régóta létezett társadalom, civilizáció, állam és birodalom is. Hétmérföldes csizmával gyalogolva vissza a történelmi időben, azt mondhatjuk, hogy az antik Főnicia a hatalmas birodalmakkal szemben már egy gazdasági világ vázlatos képét nyújtotta. Ugyanez állítható a fénykorát élő Karthágóról is. A hellenisztikus világról szintén. Talán még Rómáról is. Az iszlám világaról szintén, viharos sikereit után. A IX. században a normannok kalandja Nyugat-Európa peremén

Az európai gazdasági világok világviszonylatban

Az egész világra kiterjedő kereskedelmi forgalom tükrözi a terjeszkedő európai gazdaságot. 1500-ban a Mediterranéum és a Nyugat javait közvetlenül Velence értékesíti; csatlakozó állomások kiterjesztik ezt a forgalmat a Baltikumra, Norvégiára és a levantei útvonalakon túl az Indiai-Óceánra. 1775-ben az európai kereskedelem polípkarjai-

val az egész világot átfogja: kiindulási pontjuk szerint megkülönböztethetünk angol, holland, spanyol, portugál és francia kereskedelmet. Az utóbbiak forgalma Afrikában és Ázsiában más európai országok forgalmával keveredik. Vizsgálódásunkat az angol kereskedelmi kapcsolatokra kell összpontosítani. London lett a világ központja. A Földközi-tengeren és a Balti-tengeren csak azokat a lényeges útvonalakat jelöltük meg, amelyeken a különböző kereskedő országok hajói közlekednek.

szintén egy rövid és törekeny gazdasági világ képét villantja fel, amelyet majd a későbbiek örökölnek. Európa a XI. századtól kezd ki dolgozni első gazdasági-világát, amelyet újabbak követnek egészen a mai időkig. A Kelet-hez, Indiához, Kínához, Belső-Ázsiához, Szibériához kapcsolódó Oroszország is önálló gazdasági világ, legalábbis a XVIII. századig. Ugyanez áll Kínára is, amely már egészen korán ráteszi a kezét a hatalmas környező vidékekre: Korea, Japán, a Maláji-szigetek, Vietnam, Yunnan, Tibet, Mongólia, függő országok egész füzére. India még korábban a maga szolgálatába állítja bel-tengereként az Indiai-óceánt, Afrika keleti partjait és a Maláji-szigeteket.

Olyan folyamattal állunk tehát szemben, amely mindig újjászületik, önmagát szinte magától túlhaladva, és amelynek nyomait mindenütt megtalálhatjuk. Már a Római Birodalom esetében is, amelynek gazdasága – ha csak első közelítésben is – túlmegy a Rajna és a Duna menti északi határon (límesen) kelet felé pedig egészen a Vörös-tengerig és az Indiai-óceánig terjed. Idősebb Plinius szerint Róma a Távols-Kelettel való kereskedelemben évi 100 millió sestertiumot veszített. És ma elég gyakran találunk antik római érméket Indiában.⁸

Tendenciaszerű összefüggések, szabályok

A történelemben egy sor példát találhatunk gazdasági-világokra. Nem túl sokat, de elegendőt ahhoz, hogy módunkban álljon összehasonlításokat tenni. Mivel egy-egy gazdasági-világra a hosszú időtartam jellemző. Mind-egyiknek belső fejlődése van, egy adott területen átalakul, létrehozza saját korszakait, s egymást követő állapotai belső összehasonlításokat tesznek lehetővé. Az anyag végül is elég gazdag, így lehetővé válik a gazdasági világok tipologizálása és néhány, legalábbis tendenciaszerű összefüggés kimutatása,⁹ amelyek meghatározzák a gazdasági világoknak a térhez való viszonyát.

Az első kérdés bármilyen gazdasági-világ leírásakor, az általa elfoglalt tér meghatározása. Határai könnyen felismerhetőek, mert lassan változnak. A gazdasági-világ létezésének alapfeltétele egy meghatározott befolyási terület. Nincs gazdasági-világ saját tér nélkül, és ennek a térnek több jellegzetessége van:

- a gazdasági-világ terének határa van, és ugyanolyan módon nyer értelmet határvonalai által, mint ahogyan a tengert meghatározzák partjai;
- e tér feltételez egy központot, amely általában egy város, és egy virágzó *kapitalizmust*, ennek bármilyen formája lehet. A központok szaporod-

dása jelezhet fellendülést, hanyatlást vagy egyszerűen változást. Belső és külső erők hatására decentralizációs folyamatok indulhatnak meg. A nemzetközi hivatást betöltő városok, a *világvárosok*, folyamatosan versenyeznek, s egyik a másik helyébe lép;

– a gazdasági-világ részgazdaságok hierarchiájából áll: a szegények és a közepesen jómódúak közt csak a központ lehet viszonylag gazdag. Ebből egyenlőtlenségek származnak – de éppen az ilyen feszültségkülönbségek mozgatják az egészet.

Ebből adódik a „munka nemzetközi megosztása”, amelyről P. M. Sweezy azt mondja, hogy Marx nem látta előre megvalósulását egy olyan térbeli modellben, amely a fejlettek és a fejletlenek két táboraként állítja szembe a megosztott emberiséget – a „have” és a „have not” táborába csoportosítva, s mélyebb szakadékkal választva el őket, mint az a szakadék, amely a fejlett tőkés országok burzsoáziáját elválasztja a proletáriátustól.¹⁰ Ez esetben azonban nem egy új megosztásról van szó, hanem egy régi és aligha nem gyógyíthatatlan sérülésről. Ez a szakadék már jóval Marx kora előtt létezett.

Ime három általánosan jelentős feltételcsoport.

Első szabály:

a lassan változó tér

A gazdasági-világok határvonalai ott húzódnak, ahol más hasonló típusú gazdaság kezdődik, egy olyan vonal, vagy pontosabban sáv mentén, amelyet mindkét irányból csak egészen kivételes esetben kereszteznek gazdasági természetű ügyletek. A kereskedelmi forgalomban „a csere során a veszteség mindkét fél számára meghaladná a nyereséget”.¹¹ Általános szabálynak tekinthető, hogy a gazdasági-világok határai mentén kietlen és halott vidékek vannak. Nehezen áthatolható területek, gyakran természetes határok, senki földjei és senki tengerei. Ilyen Afrikában a Szahara, karaván útjai ellenére. Ilyen az Atlanti-óceán, amely Afrika déli és nyugati részén teljesen üres volt, és ez évszázadokon keresztül gátolta a közlekedést, míg az Indiai-óceánt, legalábbis az északi részét, igen korán meghódították a kereskedelmi forgalom számára. Ilyen a Csendes-óceán, amelyet a győzedelmes Európa csak nehezen kapcsol magához: Magellán körutazása végül is csak a Csendes-óceán déli részének bejáratát nyitotta meg és nem biztosított rendszeres oda-vissza közlekedést. Hiszen az Európa való visszatérés-

hez a Jóreménység fokának jól bevált portugál útját vették igénybe. A kezdeti időkben, 1572-ben, még Manila aranyszállító vitorlásai sem voltak képesek a Csendes-óceán szörnyű akadályait leküzdeni.

Hasonlóképpen zord akadályokat jelentettek a keresztény Európa és a balkáni törökök, Oroszország és Kína, Európa és Oroszország közötti határok. A XVII. században az európai gazdasági-világ keleti határa Lengyelország keleti részén húzódik; kívülesik rajta az egész hatalmas Oroszország. Oroszország egy európai számára a világ vége. Annak az utazónak,¹² aki 1602-ben, Perzsia felé haladtában Szmolenszknél orosz földre lép, Oroszország „nagy és hatalmas országnak” tűnik, amely „vad, elhagyatott és mocsaras, bozótok és erdők borítják, az erdőket mocsarak tagolják, amelyeken fatorlaszokból eszkábált utakon lehet keresztüljutni („több mint 600 ilyen-fajta átjárót” számolt össze Szmolenszk és Moszkva között, mint írja „gyakran nagyon rossz állapotban”), egy ország, ahol semmi nem úgy néz ki, mint máshol, üres („20–30 mérföldet is bejárhatunk, de nem találunk egyetlen városra vagy falura sem”), útjai még nyáron is nagyon förtelmes állapotban vannak, egy ország, amely „annyira elzárkózó, hogy lehetetlen csakúgy egyszerűen elhagyni területét, vagy bejutni, ehhez a nagyherceg engedélyére vagy menlevelére van szükség”. Áthatolhatatlan ország, ime egy spanyol benyomása, aki 1680-ban tett utazást Vilnából Szmolenszken keresztül Moszkvába, és útiélményeit felidézve azt írja, hogy „Oroszország folytonos erdőség” és csak ott vannak szántóföldek, ahol fejszével nyitottak csapásokat.¹³ Még a XVIII. század közepén is, egy utas, aki Mittaun, Kurland fővárosán haladt keresztül, csak nyomorult menhelyen talált szállást, amelyet a zsidók tartottak fenn, „ahol tehennel, disznókkal, csirkékkel, kacsákkal és izraelita csemetékkel kellett hálni nagy összevisszaságban, s ahol mindenféle szag áradt a mindig forró kályha melegében.”¹⁴

Nem árt megegyszer felmérnünk ezeknek az ellenséges távolságoknak a jelentőségét. Mert ezeken a nehézségeken áttörve alakulnak, fejlődnek a gazdasági-világok. A teret le kell győzni ahhoz, hogy uralkodni lehessen rajta és ez újabb és újabb erőfeszítéseket követel. Európa a XV. század végi felfedezésekkel csodálatos módon képes volt majdnem egycsapásra kiterjeszteni határait. De a feltároló területeket meg kellett tartani, az atlanti vizeket csakúgy mint az amerikai földrészt. Nem volt könnyű megtartani egy üres Atlanti-óceánt és egy félig üres Amerikát. De egy másik gazdasági világ felé sem volt könnyű utat nyitni, kiterjeszteni az információs csatornák hálózatát. Mennyi feltételnek kellett eleget tenni ahhoz, hogy századokon át fönmaradjon a levantei kereskedelem két ellenséges bástya között!

A Jóreménység Fok körüli út sikere elképzelhetetlen lett volna enélkül az előzetes hosszútávú győzelem nélkül. Jól példázza, mennyi erőfeszítést igényel ez a feladat: úttörője Portugália a szó szoros értelmében kimerült tőle. Az iszlám karavánok győzelme a sivatagokban szintén nehéz vállalkozás volt, amelynek sikerét a kutak és oázisok hálózatának lassú kiépítése biztosította.

Második szabály:

A központ egy uralkodó kapitalista város

Minden gazdasági-világnak van egy urbánus pólusa, egy város, amely ügyleteinek középpontjában áll: oda futnak be és onnan indulnak ki az információk, az áruk, a tőkék, a hitelek, az emberek, a rendeletek, a kereskedelmi levelek.

A gyakran mérhetetlenül gazdag nagykereskedők szabnak itt törvényt. A központi pólustól meglehetősen nagy távolságra közvetítő városok vannak, amelyek lehetnek együttműködő társak, de legtöbbször kiszolgáltatott helyzetben vannak másodlagos szerepük miatt. Aktivitásuk a fővároséhoz igazodik: az őr szerepét játsszák a főváros körül, felé irányítják az ügyek folyamát, elosztják vagy továbbítják a rájukbízott javakat, a központi város hitelezői vagy adósai. Velence nincs egyedül; Anvers sincs egyedül; Amsterdam sem lesz egyedül. A metropoliszok mindig díszkísérettel jelennek meg; Richard Häpke e kérdéssel kapcsolatban a városok szigetvilágáról beszél. Stendhálnak az a tévképzete volt, hogy az itáliai nagy városok nagylelkűségéből kímélik meg a kisebbeket.¹⁵ De hogyan is pusztíthatták volna el őket? De meghódítani a kisvárosokat, azt igen, mert szükségük volt a szolgáltatásaikra. Egyetlen világváros sem képes megteremteni és fenntartani magas életszínvonalát a környező városok önkéntes vagy kényszerű áldozata nélkül. A Világváros hasonlít a többi városra – egy város csak egy város – de ez a szuperváros. És a legelső jel amiről föl lehet ismerni, éppen az, hogy kiszolgálják.

Ezek a kivételes rejtélyes városok elkápráztatóak. Ahogyan Velence elkápráztatta Philippe de Commines-t 1495-ben: „ez a legellenállhatatlannabb város, amit valaha is láttam.” – írta.¹⁶ Amsterdam Descartes számára „minden lehetséges leltárának” tűnt: „A világnak mely más pontján tudnánk oly könnyen, egyszerre megtalálni mindazt a kényelmet és érdekességet, amire csak vágyakozunk?” – írta Guez Balzac-nak 1631 május 5-én. De za-

varba is ejt egy ilyen káprázatos város, nehéz felfogni. Melyik külföldi, vagy pontosabban melyik Voltaire és Montesquieu korabeli francia nem égett a vágytól, hogy megértse és megfejtse Londont?¹⁷ Az angliai utazás, mint irodalmi műfaj felfedező vállalkozás, amely mindig fennakad London csufondáros eredetiségén. De ki tudná ma megfejteti New York titkait?

Minden valamennyire fontos város, különösen, ha tengerparton fekszik, valóságos „Noé bárkája”, „igazi maszkabál”, „Babel tornya”, ahogyan a brosse-i elnök írja Livornoról.¹⁸ Akkor mit mondhatunk az igazi metropoliszokról? Szélsőséges, különös jelenségek keveredése jellemzi mindegyiket, úgy Londont, mint Isztambult, vagy Ispahant, Malagát, Szurátot, vagy Calcuttát (az utóbbit legelső sikereitől kezdve). Amsterdamban, a tőzsde oszlopcarnokában, amely az egész kereskedővilág koncentrátuma, a világ minden nyelve és tájszólása hallható. „Ha szeretne Velencében a világ minden tájáról összegyűlt embereket látni, mindegyiket a hazája szokása szerinti tarka öltözékben, menjen a Szent Márk térre vagy a Rialto térre, és ott mindenféle emberrel találkozhat.”

Ennek a zagyva kozmopolita népességnek békességben kell élnie és dolgoznia. Noé bárkája kötelező toleranciát jelent. Így vélekedik a velencei államról Villamont grófja¹⁹ 1590-ben: „egész Itáliában nincs még egy város, ahol olyan szabadságban lehetne élni mint itt (...) egyrészt azért, mert a signoria csak ritkán hoz halálos ítéletet, másrészt mert a fegyverviselés nem tiltott,²⁰ harmadrészt, mert nincs vallási üldözés, nincs inkvizíció, és végül pedig azért, mert itt mindenki nyugodt lelkiismerettel élhet kedveszerint, emiatt van az, hogy sok francia libertinus²¹ él itt olyan szabadosan, ahogyan csak akar, anélkül, hogy üldöznék vagy ellenőriznék.” Úgy gondolom, hogy részben ez a tolerancia magyarázza Velence „híres antiklerikalizmusát”,²² pontosabban szólva, a hajthatatlan katolicizmussal szembeni éber ellenállását. De a tolerancia csodája mindenütt megvalósult, ahol kereskedelmi központ alakult ki. Az arminianusok és a gomaristák vallásos küzdelmeinek befejeztével Amsterdam is jelentős védelmet nyújtott a vallási üldözöttek számára. Londonra különböző vallások tarka mozaikja jellemző. „Vannak ott zsidók, német, holland, svéd, dán és francia protestánsok; lutheránusok, anabaptisták, millenárusok (sic), brownisták, independensek vagyis puritánok és kvékerek”, írja egy francia utazó (1725)²³. És ehhez még hozzászámíthatjuk az anglikánokat, a presbiteriánusokat és a katolikusokat, akik akár angolok, akár külföldiek, gyakran jártak misére a francia, spanyol vagy a portugál nagykövet kápolnájába. Minden szektának, minden vallásnak megvoltak a templomai és a gyülekezőhelyei. És az egyes vallások hívei kül-

sőségeken is különböztek egymástól: „a kvékerek negyed mérföldről felismerhetőek jellegzetes öltözékükről, lapos kalapjukról, kis nyakkendőjük-ről, állig gombolt ruhájukról, és arról, hogy állandóan lehunyják a szemüket.”²⁴

A szupervárosok talán legszembetűnőbb jellegzetessége a korán jelentkező és éles szociális differenciálódás. A városokban együtt élnek proletárok, polgárok és gazdag patriciusok, akik nemsokára, hatalmuk biztos tudatában már a nemesi cím megszerzésén sem fáradoznak, mint Velence idejében.²⁵ A patriciusok és a proletárok közötti különbség egyre nő, a gazdagok egyre gazdagabbak lesznek, a szegények pedig még nyomorultabbak, eléri őket a túlfeszített kapitalista nagyvárosok örök átka, a drágaság, a folytonos infláció. Ez utóbbi jelenség a nagyvárosok természetéhez tartozik, ezzel jár a szomszédos területek gazdasági kihasználása. A gazdaság magától áramlik a magas árak felé és ott koncentrálódik. Ez a magas feszültség azonban a város és a gazdaság számára egyaránt kockázatos. Londonban és Amsterdamban gyakran előfordult, hogy a drágaság túllépte az elviselhetőség határait. A mai New Yorkból menekül a kereskedelem és az üzlet a drága költségek és a magas helyi adók miatt.

A nagyvárosok azonban túlságosan is megragadják a képzeletet ahhoz, hogy hívó szavának ellent lehessen állni, mintha mindenki ünnepet, látványosságot és luxust remélne és feledné a mindennapi élet gondjait. Egy nagyváros nem maga a ragyogás? És ha még az emlékezet káprázata is hozzájárul a kép egészen az abszurditásig szépül. 1643-ban egy útikönyv²⁶ így idézi fel a 100 évvel azelőtti Anvers-t: 200 000 ezer lakosú város „ugyanannyi hazai, mint külföldi”, sokszor „egyszerre 2500 hajóval érkeznek a kikötőbe, de kénytelenek egy hónapig is ott vesztegelni, mert nem tudják kikeríteni a szállítványukat”; a leggazdagabb város, amely V. Károly számára „300 tonna aranyat szállított, és ahova évente 500 millió ezüst és 130 millió arany áramlik és akkor még nem számítottuk a váltópénzt, ami úgy jön és megy, mint a víz a tengerben”. De mindez csak álom, csak füst. Ez egyszer igaza van a közmondásnak, nincs füst tűz nélkül. 1857-ben, Alonso Morgano Historia de Sevillájában azt állítja, hogy a „városban felhalmozott kincsekből az összes utcát ezüst és arany kövekből lehetne kikövezni”.²⁷

*Második szabály (folytatás):
a városok elsőégi sorrendje változó*

Egy-egy város uralma nem tart örökké: a központok váltják egymást. Ez az igazság vonatkozik a csúcsra éppúgy, mint a városi hierarchia valamennyi szintjére. Mindig jelentősek az ilyen változások, függetlenül attól, hogy hol történnek (a csúcson vagy félúton) vagy attól, hogy miért – tisztán gazdasági vagy egyéb okokból; ugyanis megszakítják a történelem nyugodt folyamatát, így újdonságuk és ritkaságuk következtében különösen érdekes megfigyeléseket tesznek lehetővé.

Ákár Amsterdam lép Anvers helyébe, akár London követi Amsterdamt, akár, mint 1929 felé, New York veszi át London szerepét – mindannyiszor megremeg az egész történelem, feltárva a korábbi egyensúly törékenységet és a soron következő erejét. A változás egy-egy gazdasági-világ egészét érinti, s magától értetődik, hogy hatásai sohasem kizárólagosan gazdaságiak.

Amikor 1421-ben a Ming dinasztia áthelyezte székhelyét Nankingból – mely a Kék folyón át a tengeri közlekedés egyik kapuja volt, – Pekingbe, hogy szembenézzen a mongol és mandzsu veszedelemmel, ez egy olyan változást jelentett, amelytől irgalmatlanul megingott egész Kína, ez a szilárd gazdasági-világ: hátat fordított a tengeri közlekedésre alapozott gazdasági életnek és cselekvési lehetőségeknek. Egy zárt és néma metropolisz vert gyökeret az ország szívében és mindent maga felé vonzott. Mindegy, hogy tudatos, vagy öntudatlan választás – mindenképpen döntő. A világalom mért folyó versenyben Kína ekkor elveszített egy játszmát, amelybe talán öntudatlanul lépett be a XV. század elején, Nankingból induló felfedezőútjaival.

Hasonló sorsot pecsétel meg 1582-ben II. Fülöp megválasztása. Miközben Spanyolország politikailag uralja Európát, II. Fülöp elfoglalja Portugáliát, székhelyét Lisszabonba helyezi, s majd három éven át onnan kormányoz. Ezáltal Lisszabon hatalmas súlyra tesz szert. Az óceán partján fekszik – álmodni sem lehetne jobb helyet a világalom biztosítására. A király és a kormány jelenléte által értékesebbé vált spanyol flotta 1583-ban elűzi a franciákat az Azori-szigetokről, és a hadifoglyokat minden további nélkül felhúzzák az árbócrúdra. Az, hogy a spanyol kormány 1582-ben elhagyta Lisszabont, egyet jelentett a birodalom gazdasági uralmáról való lemondással. A kormány Kasztília gyakorlatilag mozdulatlan szívébe, Madridba zárkózott. Micsoda baklövés! A Legyőzhetetlen Armada 1588-as veresége jól

elő volt készítve. Ezt a visszavonulást az egész spanyol történelem megszenvedte, és ennek a kortársak is tudatában voltak. Még IV. Fülöp idején is akadtak olyan szószólói az „ösi portugál álomnak”, akik azt tanácsolták a Katolikus Királynak,²⁸ hogy helyezze át királysága központját Madridból Lisszabonba. Egyik ország számára sem olyan jelentős a tengeri hatalom, mint Spanyolország számára” – írja egyikük – „mert csak a tengeri hatalom teheti egységes testté az egymástól annyira távol fekvő vidékeket”.²⁹ Ugyanerről a témáról 1638-ban egy katona író már Mahan Admirális szavait vetíti előre: „Spanyolorzágnak a tengeri hatalom felel meg a legjobban, de ez a politikai kérdés már olyannyira elcsépeledt, hogy nem szándékozom vitatkozni róla, még hogyha ez is erre a legalkalmasabb hely.”³⁰

Azon morfondírozni, hogy „mi lett volna, ha” csak játék. Annyi azonban bizonyos, hogy ha a Katolikus Király jelenlétével megtámogatott Lisszabon győz, nem lett volna Amsterdam, vagy legalábbis nem ilyen körán. Mivel egy adott gazdasági világnak csak egyetlen központi városa lehet, az egyik sikeres felemelkedése, hosszabb-rövidebb időn belül a másik hanyatlásával jár. Augustus császár idején a mediterrán térségben Alexandria állt Rómával szemben és az utóbbi győzött. A középkorban Genova és Velence között folyik a párbaj a kelet kincseinek kiaknázásáért. Versenyük hosszú ideig döntetlen marad, egészen a Chioggia háborúig (1378–1381), amely Velence látványos győzelmével végződik. Az itáliai városállamok olyan elszántsággal harcoltak az elsőségért, melyet örökösük a modern államok sem voltak képesek túlszárnyalni.

Egy város győzelme vagy veresége az egész rendszert megrázkódtatja. Ha egy gazdasági-világ fővárosa elesik, az egészen a perifériáig kihat. Sőt a széleken, a valódi gyarmatokon a legszembetűnőbb a változás: Amint Velence elveszti a jogart, elveszti birodalmát is: Negrepont-ot 1540-ben, Krétát 1669-ben, és koronája legszebb ékességét, Ciprust 1572-ben. Amint Amsterdam kerül az élre, Portugália elveszti távol-keleti gyarmatait, majd kis híján még Brazíliát is. Franciaország elveszti az első fontos játszmat az Angliával való versenyben: le kell mondania Kanadáról és a biztos indiai jövőről. 1815-ben London teljes virágjában pompázik: az alig emlegetett Spanyolország nemsokára elveszti Amerikát. 1929-ben pedig az addig London köré csoportosuló világ átáll New Yorkhoz: 1945 után Európa gyarmattartó országai, Anglia, Hollandia, Belgium, Franciaország, Spanyolország és most Portugália sorjában elvesztik gyarmataikat (már ami még megmaradt). A gyarmatok leválásának ez a sorozata nem véletlenszerű, a függőség hagyományos láncolata bomlik fel. Nehezen tudnánk elképzelni az amerikai világhegemonia végének következményeit.

*Második szabály (folytatás és vége):
többé vagy kevésbé teljes városi uralom*

Az „uralkodó város” szó használata nem szabad, hogy azt a tévhitet keltse bennünk, hogy minden esetben hasonló típusú sikerről és erőről van szó: igaz, hogy ezek a városok a történelem során mindig jól fel voltak fegyverezve, ha azonban különbségeiket és viszonylagos hiányosságaikat közelebbről megvizsgáljuk, új pontosabb értelmezésre kényszerülünk.

Ha megfigyeljük uralkodó városaink klasszikus sorozatát, Velencét, Genovát, Amsterdamot és Londont, – amelyre később még hosszasan vissza fogunk térni, – megállapíthatjuk, hogy az első három város nem rendelkezik a gazdasági uralom teljes fegyvertárával. Velence a XIV. században virágzó kereskedelmi központ, de ipara nem sokat ér, és ugyan pénzügyi élete és bankhálózata jelentős, de hitelrendszere csak a velencei gazdaságon belül működik belső motorként. Anvers tulajdonképpen még tengerparttal sem rendelkezik, az európai kereskedelemnek nyújtott szállást, a kereskedelmi forgalomnak és ügyleteknek egyfajta „spanyol fogadója” volt, ahol mindenki mindent megtalálhatott a behozott árucikkek közt. Genovában, a XIII–XIV. századi Velence mintájára, csak a bankélet játszott elsőrendű szerepet, az, hogy Genova mégis uralkodó várossá válhatott, annak volt köszönhető, hogy a nemesfémekben bővelkedő spanyol király volt első ügyfele és nem kevésbé annak, hogy a XVI. és XVII. században még bizonytalanság mutatkozott az új európai egyensúly alakulásában: Anvers már nem tölti be az uralkodó város szerepét, Amsterdam még nem, két felvonás között vagyunk. Amsterdamtól kezdve Londonon át a világvárosok a gazdasági hatalom teljes fegyvertárával rendelkeznek, minden hatalmat magukhoz ragadnak, a tengeri uralmat, a kereskedelmi és ipari expanziót, a mindent átfogó hiteléletet.

A politikai hatalom jellege is uralkodó városokként változik. Velence erős, független állam volt, a XV. század elején meghódította a körötte elterülő széles Terrafermát és már 1202-től gyarmatbirodalommal rendelkezett. Ezzel szemben Anvers-nek egyáltalán nem volt politikai hatalma. Genova is csak területi váz, uralmát a politikai uralom mellőzésével, kizárólag a pénz hatalmára alapozta. Amsterdam megszerzi az Egyesült Nemzeteket, az Egyesült Nemzetek akaratától függetlenül. De „királysága” nem jelent többet a velencei Terrafermánál. Londonnal minden megváltozik, mivel a hatalmas város az egész angol nemzeti kereskedelem és ennek következtében a Brit szigetek összessége felett diszponál, egészen addig a napig, amíg

a világ súlypontjának eltolódásával az egész hatalmi csoportosulás nem lesz egyéb, mint a kis Anglia, az új nagyhatalommal, az Egyesült Államokkal szemben.

Mindent egybevetve, ha a XIV. századtól kezdve nagy vonalakban követjük az európai uralkodó városok történetét, kirajzolódik a hozzájuk kapcsolódó, az erős és a gyenge pontok között oszcilláló gazdasági-világ fejlődésmenete. A világvárosok hanyatlása és felemelkedése arra is rávilágít, hogyan változik az értéke azoknak az eszközöknek, amelyek segítségével uralmukat megszerzik és fenntartják: hajózás-tengeri hatalom, kereskedelem, ipar, bankhitel, politikai hatalom, vagy erőszak...

Harmadik szabály:

a különböző területek rangsora

Egy gazdasági világ különböző zónái egy pont felé tekintenek, a központ felé: „polarizáltságuk” révén többféle összetartó erő is egységessé kövácsolja ezeket a zónákat. Mint ahogy a marseilles-i Kereskedelmi Kamara elnöke megfogalmazza (1863): „A kereskedelem összeköti a vidékeket, egyik a másikával kezét ráz.”³¹ Egy évszázaddal korábban egy megfigyelő azt a következtetést vonta le Hollandia esetéből, „hogy olyan szoros kereskedelmi kapcsolat köti a világ minden tájához, hogy ha valamelyik részről nem tudunk, az egészet is csak rosszul ismerhetjük.”³²

És ha már létrejöttek ezek a kapcsolatok, akkor tartósak. Valamiféle szenvedély a XVI. századi mediterrán világ történésszévé tett. Ott hajóztam képzeletben egy jó fél évszázadon át, összes kikötőjébe befutottam, adtam vettem. Később a XVII–XVIII. századi mediterrán világgal kellett foglalkoznom. Azt hittem, hogy a korszak sajátosságai miatt új vidékekre kell költözöm, új területeket kell megismernem. De hamarosan észre kellett vennem, hogy jól ismert vidéken járok, 1660-ban vagy 1670-ben, sőt még 1750-ben is. Az alapterület, az útvonalak, a szállítási határidők, a termelés, az áruk, a kikötők, mindez kis eltéréssel a régi maradt. Itt is, ott is történt néhány változás, de csaknem kizárólag a szuperstruktúra szintjén, ami sok is, de tulajdonképpen majdnem semmi, még ha ez a majdnem semmi – pénz, tőke, hitel, bizonyos árucikkek kisebb vagy nagyobb kereslete – természetesen uralja is a mindennapi életet. Másrészt viszont az élet megy tovább, anélkül, hogy az emberek pontosan tudnák, hogy a gazdák már nem a régié, vagy hogy sokat törődnének vele. Az, hogy a pouilles-i olajat a XVIII. században főleg Észak-Európába exportálják. Trieszten, Anconán, Nápolyon

és Ferrarán át, és sokkal kevésbé Velencébe,³³ mint azelőtt, kétség kívül jelentős változás, de olyan fontos ez az olajfáskertekben dolgozó parasztoknak?

Itteni tapasztalataim alapján próbálok magyarázatot találni a gazdasági világok szerkezetére és arra a mechanizmusra, ami lehetővé teszi a kapitalizmus és a piacgazdaság együttélését és egymásrahatását, anélkül, hogy valaha is elmosódna a köztük levő különbség. Szárazföldön vagy folyók mentén századokon át alakult a helyi és regionális kereskedelem hálózata. Ezek a helyi gazdaságok saját hagyományaik szerint, önállóan működnek, az a sorsuk azonban, hogy periodikusan integrálódnak, a gazdálkodás „racionális” útjára lépjenek egy uralkodó övezet vagy város javára. Egy ilyen integráció évszázadokig is eltarthat, amíg meg nem jelenik az új „organizátor”. Mint ahogyha a *centralizáció* és a *koncentráció*³⁴ szükségszerűen a *felhalmozás* kiválasztott helyei javára történne, mintha minden pénz és gazdagság ezeket a helyeket illetné meg.

Jellemző eset, hogy az előző példánál maradjunk, ahogyan Velence az egész Adriát a maga szolgálatába állította. A Signoria már legalább 1383 óta, Korfu meghódításával, kiterjesztette hatalmát a tengerre, amely mintegy *nemzeti piaccá* vált, és amelyet egyszerűen „saját öblének” titulált és azt állította, hogy súlyos véráldozatok árán szerezte tengerét. Arany orrú gályái csak a viharos téli napokon szüneteltetik rendszeres járataikat. De a tengert nem Velence találta fel, a tengerparti városokat sem Velence alkotta, készen találta a tengerparti országok termelését, kereskedelmét és tengerészeit. Nem volt más dolga, mint egy kézbe összefogni a már beavatkozása előtt is létező cserét; a pouilles-i olaj, a Monte Gargano fája, amely a hajóépítéshez szükséges, Isztria köve, só, emberek, állatok, bor, búza megvolt Velence előtt is. Velence magához vonzotta a kereskedőket, a bárkák és vitorlások százait, ezreit, hogy aztán mindezt szüksége szerint átrendezze és beillesse saját gazdaságába. Ez a térfoglalási eljárás alkotja minden gazdasági-világ kialakulásának „modelljét”. Így jönnek létre a monopóliumok. A Signoria megköveteli, hogy az Adria minden forgalma Velence kikötőjén keresztül bonyolódjon, Velence felügyelete alatt, akármi legyen is az áruk végső úticélja. Ehhez ragaszkodnia kell, épp ezért harcol fáradságtalanul a rabló Segna és Fiume ellen, és kereskedelmi riválisaival, Triesttel, Ragusával és Anconával.³⁵

A velencei uralmi séma máshol is megtalálható. Az uralom lényegében a szinte önállóan fejlődő piac gazdaság és az erre rátelepülő, a kisebb gazdaságokat irányító és függőségben tartó gazdaság vibráló dialektikáján

alpul. Beszéltünk arról, hogy Velence megkaparintotta a pouilles-i olajat. Gondoljanak bele, hogy mindehhez 1580 körül több mint ötszáz bergamoi kereskedő³⁶ és velencei polgár működött a termelőhely vidékén, irányították a termelést, összegyűjtötték és raktározták az olajat. A magasabbrendű gazdaság így fogja át a termelést. A gazdasági irányítás megvalósítása érdekében a fejlettebb gazdaság minden lehető eszközt felhasznált, ezek közül különösképpen előnyben részesíti a szándékos hitelnyujtást. Az angolok is így alapozták meg uralmukat Portugáliában az 1703-as Lord Methuen-béke után. És így üzték ki az amerikaiak az angolokat a második világháború után Dél-Amerikából.

*Harmadik szabály (folytatás):
a Thüenen-féle zónák*

Szeretnék egy megjegyzést tenni Johann Heinrich von Thüenen munkájával kapcsolatban, Thüenen Marx mellett a XIX. század legnagyobb német közgazdásza volt.³⁷ Minden gazdasági-világra áll az a séma, amelyet a *Der isolierte Staat* (1826) című művében vázolt. „Képzelnünk el egy várost – írja – egy termékeny síkság közepén, amelyen sem hajózható folyó, sem csatorna nem vezet keresztül. A síkság talaja egyenletes minőségű és teljesen megfelel az ottani mezőgazdaság igényeinek. A várostól elég nagy távolságra a síkság vad, megműveletlen zónával végződik, s ez a zóna államunkat elválasztja a világ többi részétől.”³⁸ Üdvözljük a közgazdász elvont, a valóságtól eltávolodott gondolkodását, amelynek segítségével jobban megérthetjük a valóságot.³⁹

Az egyetlen város és a körülötte elhelyezkedő egységes vidék, mintegy zárt lombikban hatnak egymásra. Minden gazdasági aktivitást kizárólag a várostól való távolság határoz meg (minthogy a talaj mindenütt egyforma, mezőgazdasági kultúrák között különös eltérések nem alakulnak ki), a zónák koncentrikus körei rajzolódnak ki a város körül; az első körben kert, konyhakertészet (amely még a város hézagaiba is benyúlik) és a tejgazdaság található, a második és a harmadik övezetben a gabonatermesztés és az állattenyésztés. Egy egész mikrokozmosz képe bontakozik ki a szemünk előtt, amelynek modelljét alkalmazhatjuk Sevillára vagy Andalúziára, mint ahogy ezt G. Niemeier⁴⁰ meg is tette, vagy amint azt már korábban felvázoltuk a Londont és Párizst körülvevő területekre,⁴¹ vagy bármely más városra. A teória annál jobban tapad a valósághoz, minél üresebb a felkínált séma,

és ily módon, hogy újra a spanyol fogadó hasonlatával éljünk, mindenki azt visz oda magával, amit majd fel tud használni.

Nem azért hibáztatom Thünen modelljét, mert az ipar kialakulásáról és fejlődéséről egy szót sem ejt (noha az iparfejlődés jóval a XVIII. századi angol ipari forradalom előtt megindult) és nem is azért, mert egy absztrakt vidéket képzelt el, ahol egyszerűen a távolság (— deus ex machina —) határozza meg a gazdaság egymást követő zónáit, ahol egyetlen falu vagy kisváros sincs, azaz hiányzik a helyi piac. Végül is, ha valóságos esetekre alkalmazzuk, a leegyszerűsített modell kiegészül a hiányzó részletekkel. Ezzel szemben azt kifogásolom, hogy az *egyenlőtlenség*, amely olyannyira jellemzi a gazdasági-világokat, egyáltalán nem kap helyet a sémában. Az egyes zónák közötti egyenlőtlenség nyilvánvaló, de mégis minden magyarázat nélkül elfogadott tény. A „nagyváros” uralja a vidéket, és kész. De miért uralja? A vidék és a város cseréje, akármit mondjon is Adam Smith,⁴² egyenlőtlen csere. És ennek az egyenlőtlenségnek megvan a maga keletkezéstörténete.⁴³ A közgazdászok a kérdéssel kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyják a történelmi fejlődést, ami pedig kétség kívül sokmindenre magyarázatot adna.

*Harmadik szabály (folytatás):
A gazdasági-világ térbeli sémája*

Minden gazdasági-világ különböző övezetek egymáshoz illeszkedése, különböző szintű összekapcsolódása. Területén legalább háromféle vidéket különböztethetünk meg: egy szűk centrum, egy eléggé fejlett második körzet, és végül a hatalmas kiterjedésű szélső területek, perifériák. A társadalom, a gazdaság, a technika, a kultúra, a politikai rendszer jellege és minősége szükségképpen változik, ha egyik zónából a másikba lépünk. Ez a teória igen nagy horderejű, Immanuel Wallerstein erre építette egész művét, a *The Modern World-system-et* (1974).

A központ, az egész „szíve”, magába foglalja mindazt, ami a legfejlettebb és a legváltozatosabb. A következő övezet ezeknek az előnyöknek már csak egy részét élvezi, de még részesül belőlük, ez a „ragyogó második”. A hatalmas periférikus terület ritka népességével, éppen ellenkezőleg, elavult, elmaradott, könnyen kizsákmányolható. Ez a diszkriminatív földrajz köti és magyarázza a világ történelmét, ugyanakkor a világtörténelem során alakul ez is.

A központi vidékek mibenlétében nincs semmi rejtélyes: amikor Amsterdam lesz a világ „raktára”, az Egyesült Nemzetek (vagy legalábbis aktívabb részei) válik központi zónává; amikor London kerekedik felül Anglia (sőt mi több a Brit-szigetek) kerül a gazdasági együttes szívébe. Mikor a XVI. század elején Anvers egy szép napon arra ébred, hogy az európai kereskedelem vérkeringésének középpontjába került, Belgium, Henri Pirenne kifejezésével „Anvers peremvárosává válik⁴⁴ és az egész világ pedig Belgium hatalmas peremvárosa lesz.” „Ezeknek a duzzadó pólusoknak vonzó és szívóereje”⁴⁵ magától értetődő.

Sokkal nehezebb dolgunk van azoknak a területeknek a behatárolásával, amelyek a központ közvetlen szomszédságában fekszenek, és ugyan alacsonyabb szintűek a központnál, de a különbség sokszor elenyésző. Éppen ezért ezek a vidékek szeretnék utolérni a központot, minden irányból törnek előre, mozgékonyabbak, mint a többi terület. A területek közötti különbség nem domborodik ki mindig egyformán: Paul Bairoch⁴⁶ szerint a gazdasági zónák közötti szintkülönbség régen nem is volt olyan nagy, mint manapság; Hermann Kellenbenz még a különbségek meglétében is kételkedik.⁴⁷ Ezek a különbségek azonban élesebb vagy halványabb formában, de mégiscsak léteznek, ezt bizonyos számadatokkal kifejezhető kritériumok bizonyítják, például az árak, a bérek, az életszínvonal, a nemzeti jövedelem, az egy főre jutó nemzeti jövedelem, a kereskedelmi mérleg, már amikor ezek az adatok a rendelkezésünkre állnak.

A legegyszerűbb és a leginkább kézenfekvő kritérium (és minden esetre a legkönnyebben elérhető adat) a *külföldi* kereskedőtelepek megléte vagy hiánya. Ha egy városban vagy országban a külföldi kereskedők uralják a terepet, ez önmagában bizonyítja, hogy ez a város vagy ország alárendeltje annak a gazdaságnak, amelyet a kereskedők képviselnek. Számos példával tudjuk alátámasztani állításunkat: a genovai bankárok és kereskedők a II. Fülöp korabeli Madridban; a holland kereskedők a XVIII. századi Lipszében, az angol kereskedők a XVIII. századi Lisszabonban; és mindenekfelett az olaszok Brügge-ben, Anvers-ben, Lyon-ban, sőt Párizsban is (legalább is Mazarin idejéig). 1780 körül „Lisszabonban és Cadizban minden kereskedőházat külföldi ügynökségek foglaltak el” (Alle Häuser fremde Comptoirs sind)⁴⁸. Többé-kevésbé hasonló a helyzet a XVIII. századi Velencében is.⁴⁹

Minden azonnal egyértelművé válik, ha periférikus országokba lépünk. A tévedés itt ki van zárva: ezek szegény, elmaradott országok, ahol főként a kötött jobbágság vagy még gyakrabban a rabszolgaság társadalmi státusa dominál (szabad parasztok, vagy úgynevezett szabad parasztok csak Nyugat-

Európa szívében éltek). Ezekben az országokban még alig alakult ki a pénzgazdálkodás, és a társadalmi munkamegosztás is csak kezdeti stádiumban van, a parasztok maguk látják el az összes mesterséget, az árak, ha a pénz egyáltalában használatos, neveltségesen alacsonyak. A túlzottan olcsó élet is a terület fejletlenségéről árulkodik. Szepsi Csombor Márton, magyar prédikátor mikor 1618-ban visszatér hazájába, megállapítja, hogy „milyen magasak az élelmiszerárak Hollandiában és Angliában, Franciaországban már kisé változik a helyzet, majd a hazafelé vezető úton, Németországban, Lengyelországban és Csehországban egyre csökken a kenyér ára egészen Magyarországig.”⁵⁰ Magyarország már majdnem a létra legalsó fokán helyezkedik el. De mehetünk még lejjebb is: a szibériai Tobolszkban „a létfenntartási cikkek olyan olcsóak, hogy egy közember évi tíz rubelből jól meg tud élni.”⁵¹

Európa fejletlen periferikus területein a marginális gazdaságok szép példáival találkozunk. A „feudális” Szicília a XVIII. században; Szardínia, bármely korszakban; a török balkán; Mecklenburg; Lengyelország; Litvánia – hatalmas területek, amelyeket kiszípolyoz a nyugati piac, és amelyek termelését a helyi szükségletek helyett a külső piacok kereslete irányítja. Szibériát az orosz gazdasági-világ zsákmányolja ki. De ugyanez vonatkozik Levante Velencéhez tartozó szigeteire is, ahol a mazsola és az édesborok óriási, egészen Angliáig terjedő, külföldi kereslete a XV. századtól kezdve olyan monokulturális gazdaságot honosított meg, amely a helyi gazdasági egyensúlyt teljesen megbontotta.

Természetesen a világon mindenütt vannak periferikus területek. Afrika keleti partjain, a Monomotapa primitív országainak néger aranyásói és vadászai aranyat és elefántcsontot adnak indiai gyapotáruért, Vasco da Gama utazásai után éppen úgy mint előtte. Kína folyton terjeszkedik és kiterjeszti fennhatóságát a környező „barbár” országokra, ahogyan a kínai szövegek minősítik ezeket a területeket. Mert a kínaiak pontosan úgy viszonyulnak ezekhez a népekhez, mint a klasszikus görögök a görögöt nem beszélő népekhez: Vietnámban és a Maláji-szigeteken egyaránt *barbárok* élnek. Vietnámban azonban különbséget tettek elkínaiasodott és el nem kínaiasodott barbár között. Egy XVI. századi kínai történetíró szerint honfitársai „nyers barbárokknak nevezték azokat, akik függetlenségüket megőrizve megtartották primitív szokásaikat, és *főtt* barbárokknak azokat, akik többé kevésbé átvették a kínai civilizációt, és ilyen módon beolvadtak a birodalomba.” A politika, a kultúra, a gazdaság, a társadalmi modell egyaránt lényeges. Ebben a kontextusban, magyarázza Jacques Dournes, a *nyers* és a *főtt* a

természet-kultúra ellentéppárra vonatkozik. A nyers elsősorban a test meztelenségét jelenti: „Midőn a Pötaok (a hegyilakók „királyai”) Annam (elkínaiasodott) udvarába járulnak, hogy kifizessék adójukat, előbb ruhát adnak rájuk.”⁵²

A függőségi viszony ugyanilyen szemmel látható a Kína déli partjainval szemben elterülő nagykiterjedésű Hainan szigeten. A sziget közepe magas hegységei jóvoltából megőrizte függetlenségét, és nem kínai, valóban primitív népek lakták, míg a sziget alacsonyabb fekvésű rizstermelő vidékei már régóta kínai kézen voltak. A hegyilakók, hivatásos rablók, akiket adott esetben úgy kergetnek el, mint a vadállatokat, csereügyletekre is hajlandóak. Szívesen cserélik a keményfát és az aranyport kínai árura, egyfajta néma kereskedelemben: a kínai kereskedők „vásznaik és bazárárujuk legjavát rakják le a hegyekbe”.⁵³ A tranzakciók némaságától eltekintve ezek a cserék hasonlítanak ahhoz a kezdetleges kereskedelemhez, amelyet a Szahara Atlanti-óceán felőli oldalán folytattak. Itt portugál vászonra és takaróra cserélték az aranyport és a néger rabszolgákat, akiket a nomád berberék hurcoltak a partokhoz.

*Harmadik szabály (folytatás):
semleges övezetek?*

Elmaradott területeket azonban nem csak az igazi perifériákon találunk. A központi vidéken is számos helyen kivillannak fehér foltjai, egy kisebb ország, vagy kanton, egy elzárt völgy a hegyek között, vagy egy nehezen megközelíthető, utaktól távoleső terület. Minden fejlett gazdasági-világ számtalan ilyen időn kívülrekedt kutat tartalmaz, amelyben könnyűbúvárként merül el a történész, aki a tűnékeny múltat kutatja. Az utóbbi években szenvedélyesen dolgoztam – többet, mint amennyit e mű első kötete feltételezni enged –, hogy fényt derítsek ezeknek a területeknek a sorsára, arra a sajátos történelmi szövedékre, amelyben a piactól távolkerülnek és, hogy megvizsgáljam a cseregazdaságot, amely körülveszi e félreeső vidékeket, ahol egyébként – mint már többször is mondtam – az emberek nem boldogtalanabbak és nem is boldogabbak, mint máshol.

De egy ilyen alámerülés ritkán jár dús zsákmánnyal: kevés a dokumentum, és a begyűjtött részletek legtöbbször inkább látványosak mint hasznosak. Olyan anyagot szeretnének összegyűjteni, amelyek alapján e zéro terek szomszédságában folyó gazdasági élet természetére és terjedelmére követ-

keztethetnénk. Az elvárás természetesen túl nagy. Annyi azonban bizonyos, hogy léteznek ilyen izolált semleges övezetek, amelyek a kereskedelmi forgalmon majdnem teljesen kívülrekedtek.

Francia területen még a XVIII. században is számos hasonló zárt világot találhatunk Bretagne zordon belső vidékein éppúgy, mint az alpesi Oisans hegyvidékén,⁵⁴ vagy a Montets hágó feletti Morzine völgyben,⁵⁵ vagy Chamonix völgyében, amelyek az alpinizmus kezdetei előtt teljesen elérhetetlen területek voltak. 1970-ben Colette Baudouy történész⁵⁶ Brianconnais területén Cerviëreben hallatlan szerencsével hegyi parasztok közösségére bukkant, ahol „ösi szokások és az élet hajdani ritmusa szerint éltek, és a régi mezőgazdasági technikával termeltek, az egyetlen közösség, amely (nagy részt) túlélte szomszédai általános hajótörését.” Colette Baudouy jól ki tudta aknázni felfedezését.

Ha Franciaországban még 1970-ben is előfordul ilyen izolált terület, nincs mit csodálkozni azon, hogy Angliában az ipari forradalmat közvetlenül megelőző időkben az utazó lépten nyomon elmaradott területekre bukkan.

David Hume⁵⁷ (1711–1776) jegyezte fel a XVIII. század közepe táján, hogy Nagy-Britanniában és Írországban rengeteg olyan vidék van, ahol az élet ugyanolyan olcsó mint Franciaországban. Hume körülírásában a ma egyszerűen „elmaradott”-nak nevezett területekre ismerhetünk, ahol az élet tradicionális keretek között folyik tovább, ahol a parasztokat bőségesen ellátja az erdő vadakkal, és a folyókban hemzseg a lazac és a pisztráng. Az itt élő népek esetében vadságról lehet beszélni. Fens vidékén, a Wash öböl mentén, hatalmas holland mintájú területjavító munkálatokba kezdtek a XII. század elején: a víz lecsapolása után ezen a területen, ahol azelőtt csak halászhathoz és vízivadászathoz szokott szabad emberek éltek, szántóföldek keletkeztek, és kapitalista gazdálkodás indult meg; az ottani primitív népek elszánt küzdelmet folytattak hagyományos életmódjuk megőrzése érdekében, megtámadták a mérnököket, kertészeket, szétrombolták a gátakat és meggyilkolták az átkozott munkásokat.⁵⁸ A modernizáció és az archaizmus hasonló konfliktusaival még manapság is találkozhatunk például belső Campaniában, vagy bármerre a világon.⁵⁹ Ilyen erőszakos küzdelmekre azonban *viszonylag* ritkábban kerül sor. A „civilizáció” ezerféle csábítószert alkalmazhat, ha régóta magárahagyott területeket akar meghódítani. A végeredmény azonban ugyan az.

Harmadik szabály (folytatás és vége)
Burok és infrastruktúra

A gazdasági világ nem más mint egy hatalmas burok. Ismerve a régi érintkezési viszonyokat, a gazdasági-világnak a *priori* jelentős erőket kellett összpontosítania ahhoz, hogy biztosítani tudja működését. Márpedig kétségtelenül működik, annak ellenére, hogy csak központi övezete és a közvetlen közelében fekvő vidékek energiadúsak és csak ezek jelentenek hatékony erőt. És sokszor, mint ahogy ezt Velence, Amsterdam vagy London övezeteinél megfigyelhettük, még a központi területeken is vannak lanyhább vidékek, amelyek kevésbé jól kapcsolódnak az uralkodó központhoz. Még ma is találunk elmaradott vidékeket az Egyesült Államok határain belül is.

Akár a gazdasági-világ felszíni kiterjedését vizsgáljuk, akár központi övezetének mélységét, csodálkozva tapáasztaljuk: a gép működik, noha (gondoljanak a régi Európa első uralkodó városaira) igen csekély erő hajtja. Miképpen volt ez a siker lehetséges? A kérdés végigvonul egész munkánkon, anélkül azonban, hogy teljesen kielégítő választ tudnánk rá adni. Az, hogy Hollandiának sikerült kiterjesztenie kereskedelmi befolyását XIV. Lajos elcsélséges Franciaországára, hogy Anglia megszerezte a hatalmas Indiát, ezek kétség kívül hőstettek és az érthetlenség határát súrolják. Talán egy kép segítségével megkísérlelhetnénk a kérdés megválaszolását?

Képzeljünk el egy súlyos márványtömböt, amelyet Michelangelo, vagy valamelyik kortársa választott ki Carrara kőbányáiban.⁶⁰ A hatalmas tömböt elemi eszközökkel fejtik ki és egészen szerény erők igénybevételevel szállítják el: egy kis puskapor, amit már régóta alkalmaznak kőbányákban és bányákban, két-három emelő, egy tucatnyi ember, kötelek, igavonó állat, néhány rönkfa, arra az esetre, ha az úton gurítani lehetne, egy lejtő és kész, nyert ügyük van. Nyert ügyük van, mert az óriástömb a súlyánál fogva tapad a földhöz; mert hatalmas erőt képvisel ugyan, de mozdulatlan, semleges erőt. Az elemi cselekvések tömege nem ugyanilyen módon nehezedik, nem ugyanígy a föld foglya, és éppenezért könnyebben kezelhető *felülről!*⁷

Azok a szerszámok és emelők, amelyek a fenti hőstetteket lehetővé tették, egy kis pénz, egy kevés Gdanszkból vagy Messinából érkező ezüst, egy csábító hitelajánlat, egy kis „mesterséges” pénz, vagy valami keresett ritka termék..... Vagy vegyük a piac rendszerét. Kereskedők láncolatán keresztül folyamatosan hat a magas árak ösztönző ereje: egyetlen jelre minden mozgásba jön. És ehhez még hozzáadhatjuk a szokás hatalmát: a borsot

és egyéb fűszereket évszázadokon át a levantei kikötőkben cserélték ezüstre.

Természetesen az erőszak sincs kizárva: a portugál és a holland hajóraj megkönnyítette a kereskedelmi kapcsolatok kialakulását jóval az „ágyú-korszak” előtt. De leggyakrabban szerényebb eszközökkel, fondorlatosan irányították a gazdaságilag függő területekkel. A kép a gazdasági világ egészére érvényes. A központ és perifériák viszonyára éppúgy mint a központ önmagához való viszonyára. Mert, ismételjük meg, a központ is különböző szintekből áll és önmagával szemben is osztott. Ugyanez vonatkozik a perifériákra is: „Köztudomású – írja egy orosz konzul⁶¹ –, hogy Palermóban minden árucikk legalább 50%-kal drágább mint Nápolyban.” Azt nem mondja mit ért pontosan „árucikk” alatt, és milyen kivételeket jelent a „majd-nem” enyhítés.

De képzeljük el milyen reakciót kelthetett és milyen mozgással járhatott ez a szintkülönbség a hátrányos helyzetű Dél-Itália két országa között.

Gazdasági-világ:

Egy rend a többi renddel szemben

Bármennyire igaz az, hogy létezik gazdasági alávetettség, és bármilyen mélyreható következményekkel jár is ez, tévedés lenne azt hinni, hogy a gazdasági-világ rendje egyedül kormányozza az egész társadalmat, meghatározva a társadalom többi rendjét is. Mert másféle rend is létezik. Egy gazdaság sohasem izolált. Területén és terében ugyanakkor más entitások is élnek, – a kultúra, a társadalmi viszonyok, a politika – amelyek folyamatosan keverednek a gazdasággal, előrevizik vagy éppenséggel hátráltatják. Ezeket a rendeket azért is nehéz egymástól elkülöníteni, mert vizsgálatunk tárgya – a tapasztalati valóság, a valóságos valóság, ahogy Francois Perroux⁶² mondja – egy egész, az, amit par excellence társadalomnak nevezünk, az *összességek összessége*.⁶³ Minden összesség,⁶⁴ melyet az érthetőség kedvéért elkülönítünk, a megélt valóságban a többivel egybemosódik. Egyáltalában nem hiszem, hogy a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet között szakadék tátongana, ahogyan ezt Willan feltételezi.⁶⁵ Sokféleképpen és tetszés szerinti irányban írható fel az egyenlet: gazdaság egyenlő politika, kultúra, társadalom; kultúra egyenlő gazdaság, politika, társadalom stb. Ami egyet jelent azzal, hogy elfogadjuk, hogy egy adott társadalomban a politika irá-

nyítja a gazdaságot és fordítva, hogy a gazdaság támogatja, vagy hátráltatja a kultúrát és fordítva, stb. Pierre Brunel⁶⁶ szavaival azt is mondhatjuk, hogy „minden, ami emberi az politikus, ezért minden irodalom (még Mallarmé hermetikus költészete is) politikus”. Ha a gazdaságnak sajátos vonása a térbeli terjeszkedés, nem mondható-e el ugyanez a többi társadalmi összességről is? Mindegyik falja a teret, terjeszkedni próbál és kirajzolja a maga egymást követő Thünen-féle zónáit.

Ilymódon egy állam három zónára oszlik: főváros, vidék és gyarmatok. Ez a séma felel meg a XV. századi Velencének is: a város és környéke, – a *Dogado*⁶⁷ –, Terraferma városai és területe; a gyarmatok – a *Mar*. Firenzében a város, a *Contado, lo Stato*.⁶⁸ Az utóbbit Sienna és Pisa rovására szerezte Firenze, és nem tartható fenn az az állítás, hogy ezek csak félgyarmatok volnának. Szükségtelen külön részleteznünk a XVII–XVIII., XIX–XX. században Franciaország, Anglia vagy az Egyesült Nemzetek hármasságát. De európai méretekben gondolkodva, a történészek közkedvelt témája, az európai egyensúly,⁶⁹ vajon nemcsak a gazdasági-világ politikai vetülete? A cél végül is egy olyan periféria, vagy félperiféria létrehozása és fenntartása, ahol a kölcsönös feszültségek nem mindig semmisülnek meg, és amely nem fenyegeti a központi hatalmat. Mert a politikának is van „szíve”, egy szűk terület, ahonnan minden közeli és távoli eseményt ellenőriznek, *wait and see*.

A társadalmi formák is kialakítják a maguk megkülönböztető földrajzát. Milyen területekre terjed ki például a rabszolgaság, a jobbágyság, a feudális társadalom? A társadalmi rend területeként mindent megváltoztat. Mikor Dupont de Nemours elfogadja, hogy Czartorysky herceg fiának házitánítója legyen, döbbenettel fedezi fel Lengyelországban mit jelent egy jobbágytartó rendszer, ahol a parasztok semmit nem tudnak az államról, csak a földesurat ismerik, és ahol a herceg is úgy él mint a nép, mint Radziwill, „aki nagyobb terület ura mint egész Lotharingia”, és mégis a földön fekszik.⁷⁰

A kultúra is újra és újra felosztja a teret, koncentrikus körökbe: a reneszánsz idején, Firenze, Itália, és a maradék Európa. És magától értetődően ezek a körök a térbeli hódítást jelzik. A térképen látható miképpen hódítja meg a gótikus templomok „francia” művészete a Szajna és a Loire környékéről kiindulva egész Európát. Ugyanígy hódít az ellenreformáció barokkjá az egész kontinensen, Rómából és Madridból kiindulva, még a protestáns Angliát is megfertőzi. Vagy hogyan árasztja el az iszlám építészeti és művészeti Delhiből kiindulva egész Indiát, muszulmán és hindú terüle-

teit egyaránt, és a Maláji-szigeteket is, ahol a kereskedők megjelenésével egyidőben elterjedt az iszlám. Minden bizonnyal lehetne olyan térképeket készíteni, amelyen a társadalom különböző „rendjeinek” térbeli elhelyezkedését ábrázolhatnánk, bejelölhetnénk pólusaikat, központi zónáikat, erővonalait. Mindegyiknek megvan a maga saját története, a maga saját területe. És mindegyik kölcsönösen befolyásolja a többit. De egyik sincs egyszer és mindenkorra kihatással a többire. Rangsoruk, ha egyáltalában van rangsoruk, lassan ugyan, de szüntelenül változik.

A gazdasági rend és a nemzetközi munkamegosztás

A modern időkben a gazdaság elsősége egyre szembeötlőbb: a gazdaság az irányadó, megzavarja és befolyásolja a többi rendet. Fokozza az egyenlőtlenségeket, a gazdasági-világ területeit szegénységre vagy gazdagságra kárhoztatja, és úgy tűnik, elég hosszú időre kialakítja a szereposztást. Egy közgazdász⁷¹ mondja teljes komolysággal: „Egy szegény ország azért szegény, mert szegény.” Vagy egy történész szerint:⁷² „Az expanzió expanzióval jár.” Ami azzal a kijelentéssel egyenlő, hogy „egy ország azért gazdagodik, mert már eleve gazdag volt”.

E szándékosan leegyszerűsítő kijelentéseknek szerintem több értelme van, mint David Ricardo „megcáfolhatatlan” ál-teorémájának (1817),⁷³ amelynek tartalma közismert: két adott ország viszonya az ott folyó termelés „összehasonlító áraitól” függ; az országok közötti csere mindig egy egyensúlyi állapot felé tart, és mindkét fél számára egyaránt hasznosnak kell lennie, a legrosszabb esetben az egyik számára kicsit több haszonnal jár, mert a „csere a világ összes civilizált országát az érdek közös csomójával köti össze, baráti viszonyokat létesít, ezeket az országokat egyetlen nagy társadalomba egyesítve. Ez az elv diktálja, hogy Franciaországban és Portugáliában bort termeljenek, Lengyelországban és az Egyesült Államokban pedig búzát, és hogy Angliában vasipari termékeket és egyéb cikkeket készítsenek”.⁷⁴ Megnyugtató kép, túlságosan is megnyugtató. Mert felmerül a kérdés: a feladatoknak az a megosztása, amelyet Ricardo 1817-ben magától értetődőnek tart, vajon mikor alakult ki, és miért éppen így?

A munkamegosztás nem valami „természetes” elhivatottság magától értetődő következménye, hanem egy lassan, a történelem során kirajzolódó régi állapot kikristályosodása. A munkamegosztás a világon (vagy egy gazdasági-világon belül) nem egyenlő partnerek időszakos és bármikor vissza-

hogy Trafalgarnak és Waterloo-nak súlyos következményei voltak. De elfeledkezhetünk-e a már 1789 előtt elvesztett lehetőségekről? 1713-ban, a Spanyol Örökösödési háború során Franciaország elesett spanyol -Amerika aranyától. A Low-botrány miatt 1722-től (egészen 1776-ig) az országnak nem volt nemzeti bankja.⁷⁷ 1762-ben, még a párizsi békét megelőzően, elvesztette Kanadát és gyakorlatilag Indiát is. És jóval korábbi időkre visszatekintve, a XIII. századi virágzó Franciaország, amelyet a champagne-i vásárok, e *szarazföldi* gyülekezetek magasan saját értéke fölé emeltek, a XIV. század elejére elvesztette ezt az előnyt, minthogy a Gibraltáron keresztül Olaszország és Németalföld között közvetlen tengeri kapcsolat jött létre; így Franciaország kiesett Európa lényeges „kapitalista” áramköréből (ahogy ezt a későbbiekben részletesen kifejtiük).⁷⁸

Tanulság: soha nem egycsapásra veszünk. És nem is nyerünk egycsapásra. A siker egy adott korszak kedvező lehetőségei összejátszásának, ismétlődéseknek, a felhalmozásnak a következménye. A hatalom ugyanúgy felhalmozódik, mint a pénz, ezért érték egyet Nurske és Chaunu első közéletében túl evidensnek tűnő gondolatmenetével: „Egy szegény ország azért szegény, mert szegény”, vagy még világosabban, azért mert már régebben belekerült „a szegénység circulus vitiosusába”, ahogyan Nurske mondja.⁷⁹ „Az expanzió további expanzióval jár”, egy ország azért fejlődik, mert már régebben is fejlődésben volt, mert egy régebbi mozgás kedvezően hat rá. A múltnak mindenbe van beleszólása. A világ egyenlőtlenségét nagyon lassan kiépülő, majd nagyon lassan eltűnő szerkezeti valóságok határozzák meg.

Az állam: politikai hatalom, gazdasági hatalom

Az államnak manapság rosszul áll a szénája. Még a filozófusok is segítségére sietnek. Egyszerre csak a szerepét nagyrebecsülő értelmezések jöttek divatba. Az egyre terjedő divat természetesen túlzásokkal és leegyszerősítésekkel jár, de meg van az az előnye, hogy egyes francia történészeket a téma újrafelvételére készítet, és újra imádni kezdik azt, amit egyszer már elégettek.

A XV–XVIII. századig terjedő korszakban az állam messze volt attól, hogy betöltse az egész társadalmi teret, nem rendelkezett azzal az örögi térhódító erővel, amellyel jelenleg felruházzák, ehhez hiányoztak az eszközei. Ráadásul, az 1350-től 1450-ig tartó hosszú krízist el kellett szenvednie. Csak a XV. század második felében kezdődik az állam felemelkedése.

vonható megállapodásainak eredményeképpen jön létre. Fokozatosan alakult ki egy alárendeltségi láncolatként, amelyben mindegyik fél helye meghatározódik. Az egyenlőtlen csere hozza létre az egyenlőtlenséget a világban, és fordítva a világ egyenlőtlensége az, ami konokul cserére ösztönöz. Régi igazságok ezek. A gazdasági játékban mindig voltak jobb lapok, és persze hamiskártyások is. Egyes foglalkozások több hasznot hoznak, mint mások: gyümölcsözőbb dolog szőlőt művelni, mint búzát (feltéve, ha mások elfogadják, hogy megtermeljék a búzát helyettünk) gyümölcsözőbb a szekunder szektorban tevékenykedni, mint a primér szektorban, és terciér szektorban mint a szekunderban. Ha Ricardo idejében Anglia és Portugália cseréjében az előbbi posztót és más ipari termékeket szállított, Portugália szőlőjéért, akkor Portugália a primér szektorban termelt, tehát hátrányos helyzetben volt. Anglia már évszázadok óta, már jóval Erzsébet uralkodása előtt beszüntette nyersanyagainak, pl. a gyapjúnak az exportját, iparának és kereskedelmének fejlesztése érdekében, és a hajdan dús Portugáliában is már évszázadokkal azelőtt megindult az ezzel éppen ellentétes folyamat. Erceira herceg idejében a portugál kormány még a merkantilizmus fegyverével védekezett és támogatta az ország iparfejlődését: De a herceg halála után két évvel (1690) felhagytak az igyekezettel; mintegy tíz évvel később aláírták a lord Methuen-féle békét. Ki merné azt állítani, hogy az angol-portugál kapcsolatok baráti országok „érdekek közös csomójával” összekötött társulásai, és nem pedig nehezen megmáshítható erőviszonyok?

A nemzetek közötti erőviszonyok gyakran régi keletűek. A gazdaság, a társadalom, a civilizáció, de még a politikai berendezkedés szempontjából is egy múltbéli függőség, meghatározó jellegű, amivel nehéz szakítani. Az olasz Mezzogiorno kétség kívül hosszú időn keresztül élen járt, legalább a XII. századtól kezdve. Egy szicíliai mondja, enyhe túlzással: „2500 éve gyarmat vagyunk.”⁷⁵ Az 1822 óta független Brazília mind a mai napig gyarmati helyzetben érzi magát, nem Portugáliával, hanem Európával és az Egyesült Államokkal szemben. Manapság közkeletű tréfa: „Nem a Brazília Egyesült Államok vagyunk, hanem az Egyesült Államok Brazíliája...”

Franciaország XIX. század óta nyilvánvaló ipari lemaradása sem magyarázható anélkül, hogy hosszabban vissza ne tekintsünk az időben. Egyes történészek szerint Franciaország a Forradalom és Napoleon birodalma miatt késett el ipari forradalmával és maradt le a versenyben, amelyet Angliával vívott az elsőségért.⁷⁶ Mintha akkor veszett volna el a nagy lehetőség. Igaz, hogy ezek a körülmények hozzájárultak, hogy Franciaország a világ egész térségét átengedje Nagy-Británia kereskedelmének; és nem kevésbé igaz,

A városállamok, amelyek a nagy területű államokat megelőzve egészen a XVIII. századig élen jártak, akkoriban teljes egészében eszközök voltak a kereskedők kezében. A nagy területű államok hatalma lassan épül ki, a helyzet itt sokkal bonyolultabb. A nemzetállamok közül az angol állam hatalom kiépülése fejeződik be először a nemzeti piac és a nemzetgazdaság kialakulásával, és ez is elég korán, az 1688-as forradalom után, kereskedelmi uralom alá kerül. Nincs mit csodálkozni, ha a preindusztriális Európában a politikai és a gazdasági hatalom egybeesett. Mindenesetre, a gazdasági világ térképe túlfeszített központi zónájával és koncentrikus köreivel nagyjából megegyezhetett Európa politikai térképével.

A gazdasági-világ központjában valóban mindig erős, agresszív, dinamikus, kivételes állam uralkodik, amelyet félelemmel és csodálattal néznek egyszerre. Ez volt már a helyzet a XV. századi Velencében, a XVII. századi Hollandiában, a XVIII. és XIX. századi Angliában; és a mai Egyesült Államokban. Hogyan is lennének gyengék ezek a „központban” lévő kormányok? Immanuel Wallerstein azon fáradozott, hogy bebizonyítsa, hogy ez lehetséges, és a XVII. századi Egyesült Nemzetek kormányára hivatkozott, amelyről a kortársak és a történészek egyaránt kedvtelve ismételték, hogy quasi nem is létezett. Mintha a centrális helyzet már önmagában nem tette volna erőssé a kormányokat és ugyanakkor nem követelte volna meg az államaitól, hogy hatékony legyen.⁸⁰ Mintha kormány és társadalom nem egyetlen együtttest képezne. Mintha a pénz nem teremtené társadalmi fegyelmet és nem növelné hihetetlen mértékben a cselekvőképességet.

Tehát erős államokat találunk Velencében, Amsterdamban is, és Londonban. Ezek a kormányok elég erősek ahhoz, hogy irányítsák az ország belső ügyeit, fegyelmezzék a városok népét, szükség esetén megnöveljék az adóterheket, biztosítsák a hitelt és a kereskedelmi szabadságot. Képesek a külügyek irányítására is: minthogy a kormányok soha nem haboztak erőszakhoz folyamodni, már *nagyon korai időkre* alkalmazhatjuk a kolonializmus és imperializmus szavakat, anélkül, hogy anakronizmustól kellene tartanunk. Mindezek ellenére ezek a „központi” kormányok többé-kevésbé a korai, de már élesedő fogú kapitalizmus függőségében voltak. A hatalom megoszlott a kettő között. A játék során az állam anélkül, hogy elnyelődne, beágyazódik a gazdasági-világ mozgásaiba. Ennek érdekeit, azaz a pénzt szolgálva, egyben a saját javát szolgálja.

Változik a díszlet, amint átlépünk a központ szomszédságában elterülő, élénk, de fejletlenebb zónába, ahol az állam hosszú időn keresztül a hagyományos karizmatikus monarchia és a modern szervezet keveréke volt.

A kormány itt a nagyrészt archaikus társadalmi, gazdasági, és kulturális életbe ágyazódva, nehezen mozog a nagyvilágban. Az európai kontinens monarchiái arra kényszerültek, hogy történjék bármi, a nemességgel együtt és egyben a nemesség ellenében kormányozzanak. A nemesség nélkül, a tökéletlen állam nem tudna feladatainak eleget tenni (még XIV. Lajos Franciaországában sem). Természetesen van feltörekvő „polgárság”, amelynek haladását az állam elősegíti ugyan, de csak óvatosan, és ezenkívül ezek a társadalmi folyamatok lassúak. Ugyanakkor ezeknek az államoknak állandóan a szemé előtt lebeg a forgalmi csomópontokon jobban helyezkedő kereskedelmi államok sikere; tudatában vannak hátrányos helyzetüknek; olyannyira, hogy legfőbb gondjuk, hogy kerül amibe kerül, utolérjék a felsőbb kategóriát és közelebb kerüljenek a centrumhoz. Ezért, egyrészt szeretnék utánozni a modellt, ellesni a siker receptjét: ez volt hosszú ideig Anglia fixa ideája Hollandiával szemben. Másrészt, jövedelmi forrásokat kreálnak és mobilizálnak, hogy fedezni tudják a háborús kiadásokat és a magamutogató luxust, amely végül is szintén a kormány eszköze. Minden olyan állam, amely egy gazdasági világ centrumával határos, zsémbessé válik, mintha éppen ez a szomszédság dühitené fel, és győztes is lehet a maga idejében.

De természetesen hatalmas különbség volt a XVII. századi modern Hollandia és olyan fenséges államok között, mint például Franciaország, vagy Spanyolország. Ezt a különbséget az akkoriban csodaszernek tartott gazdaságpolitika, későbbi szóalkotással a *merkantilizmus* okozta. Ahogy megalkottuk, mi történészek, különböző jelentéssel ruháztuk fel. Ha az elsődleges és a többire is kiható jelentését keressük, annak magába kell foglalnia a másokkal szembeni önvédelmet. Mert a merkantilizmus elsősorban önvédelmi fegyver. A merkantilista államok divatnak hódolnak ugyan, de szigorúbban tartják be a merkantilizmus előírásait, ha lemaradásukat akarják orvosolni. Hollandia csak nagyon ritka pillanatokban folyamodik a merkantilizmushoz, pontosan akkor, amikor külső veszélyt észlel. Kizárólag Hollandia engedhet büntetlenül szabad folyást a szabad versenynek, és ez csak javára válik. Anglia a XVIII. században eltávolodik az éber merkantilizmustól, úgy vélem ez a lazulás jelezte, hogy ütött a brit nagyság órája. Egy évszázaddal később (1846) Anglia már kockázatmentesen áttérhetett a szabad kereskedelemre.

Még jobban megváltozik minden, ha a gazdasági-világ szélére érünk. Itt helyezkednek el a gyarmatok, ahol a rabszolga népességnek nincs joga önmagát kormányozni: a metropolisz az úr és gondosan ügyel arra, hogy

biztosítsa magának a kereskedelmi profitot a kizárólagosság rendszerében, amely akármilyen formában is, de mindenütt érvényesül. Igaz, hogy a metropolisz nagyon messze van, ezért a helyi élet törvényeit a városok és az uralkodó kisebbség szabja meg. De a helyi adminisztráció és partikularizmus hatalma, amit amerikai demokráciának neveznek, a kormányzásnak csak elemi formája. Legfeljebb az antik görög városokra jellemző. Megfigyelhetjük, hogy a gyarmati felszabadulások során hirtelen hatalmi vacuum keletkezik. Mikor végetvetettek a gyarmati bábkormányok uralmának, minden részében új államot kellett előállítani. Az is hosszú ideig tartott, amíg az 1787-ben megalakult Amerikai Egyesült Államok képes volt föderatív államát egységes és hatékony politikai hatalommal felruházni. És a folyamat Amerika más országaiban is hasonló lassúsággal zajlott.

A nem gyarmati perifériákon, nevezetesen Kelet-Európában, az államok legalább a helyükön vannak. De a gazdaságot egy külföldhöz kötődő csoport uralja. Olyannyira, hogy Lengyelországban például az állam lényegétől megfosztott intézménnyé vált. Ugyanígy, a XVIII. századi Itáliának sincs igazi kormánya. „Itáliát kívülről irányítják – mondta Maffei herceg – népei felől úgy határoznak, mintha birkacsorda vagy más koszos állatfajta lenne.”⁸¹ Passarowitz-óta (1718) Velence fásult élvezettel merült el a „semlegességben”; az-az elcsüggedt.⁸² E vesztesek számára nincs más kiút, mint az erőszak, az agresszió, a háború. Gustav Adolf Svédországa jól példázza ezt. Vagy a berber kalózkodás Afrikája. Igaz, hogy a berberekkel kiléptünk az európai gazdasági-világ kereteiből, és átkerültünk a Török Birodalom politikai és gazdasági fennhatósága alá eső területre, a törökök kizárólagos gazdasági-világába, amelyre egy későbbi fejezetben még visszatérek. Az Algériai állam is jó példa a maga módján: két gazdasági világ, a török és az európai ütközőpontján egyiknek se engedelmeskedik, gyakorlatilag megszakította függőségi viszonyát Isztambullal, ugyanakkor az előretörő európai tengeri hajózás a mediterrán kereskedelmi forgalom szélére szorította. Az európai hegemoniával szemben Algéria számára a kalózkodás az egyetlen kiút, az egyetlen szakítási lehetőség. A hasonló helyzetű Svédország, szintén két gazdasági világ, az európai és az orosz határán, nem ugyanígy esett el a Baltikum közvetlen hasznától? Svédország számára a háború jelentette az üdvösséget.

Birodalom és gazdasági-világ

A birodalom, a szuper-állam, amely önmagában egy egész gazdasági világot foglal el, problémák egész együttesét veti fel. Első közelítésben, a birodalmi-világ, hogy Wallerstein elnevezését alkalmazzuk, kétség kívül archaikus képződmény, a politika hajdani győzelme a gazdaság felett. De még a tárgyalt időszakban is vannak birodalmi-világok a nyugati világon kívül, Indiában a Nagy Mogul birodalma, Kínában, Iránban, a Török Birodalomban és a cári Oroszországban. Wallerstein szerint a birodalmi-világ alatt húzódo gazdasági-világ nem tudott fejlődni, expanziójában hátráltatva volt. Azt is mondhatjuk, John Hicks-et követve, hogy a birodalmi-világban *command economy* van, vagy Marx divatjamúlt kifejezésével, ázsiai termelési mód.

Igaz, hogy a gazdaság nehezen fér össze egy ellensúly nélküli birodalmi politika követelményeivel és kényszereivel. Ilyen körülmények között egyetlen kereskedő, vagy tőkés sem mozoghat biztonságban. Michel Cantacuzène-t a török Birodalom Fuggerét, 1578 március 13-án, a szultán parancsára minden további formáság nélkül felakasztották Isztambulban, saját fényes anchiol-i palotájának ajtajába.⁸³ Heshent, Kína leggazdagabb emberét,⁸⁴ Qianlong császár kedvenc miniszterét, maga a császár végeztette ki, vagyonát pedig az új császár kobozta el. Oroszországban,⁸⁵ 1720-ban lefejezték Gagarin herceget, Szibéria kormányzóját, aki — ha igaz, visszaélt hivatalos hatalmával. Azonnal Jacques Coeur, Semblançay, Fouquet jut eszünkbe: perük és Semblançay kivégzése Franciaország akkori politikai és gazdasági helyzetéről árulkodik. Csak egy kapitalista rendszer, még ha régi típusú is, bírja lenyelni és megemészteni a botrányokat.

Ennek ellenére, az a véleményem, hogy még a tulajdonosok részérdekeit elhanyagoló, zsarnoki birodalom kényszere alatt nyüglődő, rosszul vezetett és ellenőrzött gazdasági világ is életképes és jelentős mértékben tud terjeszkedni: a rómaiak a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon kereskedtek; Joulfa örmény kereskedői csaknem az egész világon elterjedtek; az indiai *banyanok* egészen Moszkváig jutottak; a kínai kereskedők a Maláji-szigetek minden kikötőjében otthonosak voltak, Oroszország rekordidő alatt alapozta meg fennhatóságát Szibériában, ami pedig elég hatalmas periféria. Wittfogel-nek⁸⁶ igaza van; a hagyományos ázsia déli és keleti birodalmainak intenzív előretörési politikájában „az állam sokkal erősebbnek bizonyult, mint a társadalom”. A társadalomnál erősebbnek, de a gazdaságnál nem.

Visszatérve Európára, Európa nagyon korán kikerült a birodalmak szorításából. A Római Birodalom több is és kevesebb is Európánál. A Karolingok és Ottó birodalmi nem tudták összetartani a hanyatlásban lévő Európát. Az egyháznak sikerült kultúráját az egész európai térségben elterjeszteni, de politikai hatalomra nem sikerült szert tennie. Ilyen körülmények között szükségtelen V. Károly (1519–1555) és II. Fülöp (1555–1598) *egyetemes monarchiára* való kísérletének gazdasági jelentőségét eltúlozni. A spanyol császári hatalom terjeszkedésének előtérbe állítása, vagy pontosabban az a kitérés, amellyel Immanuel Wallerstein az európai gazdasági-világ születését valamilyen módon a Habsburg császári hatalom bukásához köti, és amelynek kezdetét az 1557-es csódtól számítja, számomra nem tűnik a probléma helyes megközelítési módjának. Véleményem szerint, mindig megtévesztően felnagyították a Habsburgok politikáját, amely csillogó volt ugyan de ingatag, erős és gyenge egyszerre, és mindenekelőtt anakronisztikus. A Habsburgok kísérlete nemcsak Franciaországba ütközött, amely éppen a szétforgácsolt Birodalom összeköttetésének központjában feküdt, hanem egész Európa ellenséges „koncertjébe”. Az európai egyensúlynak ez a koncertje nem volt újkeletű dolog, nem csak VIII. Károly itáliai partraszállásával (1494) vette kezdetét, mint sokan állították, hanem egy régen elindult folyamat, ahogyan W. Kienast⁸⁷ mondja, amely már a Capetingek és Plantagenetek harca óta, vagy Federico Chabod szerint még régebbi idők óta tart. Így hát Európát, amelyet engedelmességre akarnak kényszeríteni, már századok óta ingerli a politikai és gazdasági gyámolító védelem. Végül, de nem utolsósorban Európa már minden irányban terjeszkedett a nagy világban, a Földközi-tengeren a XI. századtól kezdve, az Atlanti óceánon pedig Kolumbusz (1492) és Vasco da Gama (1498) mesés utazásaitól kezdve. Összefoglalva, az európai gazdasági-világ sorsa jóval a bús-képű császár végzete előtt körvonalazódik. És még ha feltételezzük is, hogy V. Károly győzött volna, korának legnagyobb humanistái kívánságának megfelelően, vajon a fejlődő Európa lényegesebb pontjain Anvers-ben, Lisszabonban, Sevilleben, Genovában már kialakult kapitalizmus nem húzott volna ebből is hasznot? A genovaiak vajon nem uralták volna ugyanúgy Európa vásárait, ha II. Fülöp király helyett I. Fülöp „császár” pénzügyeivel foglalkoznak?

De hagyjuk a részleteket és térjünk a lényegre. Jó volna tudni, mikor lett Európa elég aktív, elég kiváltságos ahhoz, hogy különböző gazdaságoknak tudjon helyet adni, hogy különböző gazdaságok tudjanak itt együtt és egymás ellen élni.

A nemzetközi együttműködés korán, már a középkorban megkezdődött, és évszázadokon át tartott, tehát egy gazdasági-világ egymást kiegészítő zónái, a termelés és a kereskedelem hierarchiája idejekorán majdnem teljes érettségében kialakult. Ami V. Károlynak élete árán sem sikerült, különösebb erőfeszítés nélkül sikerült Anversnek, a megújuló gazdasági-világ központjának, a XVI. században. A város megszerezte egész Európát és a világnak azokat a részeit, amelyek már a keskeny kontinens függőségében voltak.

Igy, Európában a politikai változások mellett, e változások miatt vagy e változások ellenére korán kialakul a kontinens határait szétfeszítő európai, vagy pontosabban nyugati gazdasági rend, amely a kontinens feszültségkülönbségein alapul. Európa szívet már a korai időkben közeli fél-periféria és távoli periféria vette körül. Ez a fél-periféria, amely szorítja a szívet és gyorsabb verésre készíti – Észak-Itália, a XIV. és XV. századi Velence körül; Németalföld, Anvers körül – kétségtelenül az európai struktúra leglényegesebb sajátossága.

Peking, Delhi, Ispahan, Isztambul, vagy Moszkva körül, legalább is úgy tűnik, nincs fél-periféria.

Az európai gazdasági-világ születését elég korainak látom, és nem hipnotizál a XV. század, mint Immanuel Wallersteint. Wallerstein valójában ugyanarra a gondolatra jut, mint Marx. Idézzük mégegyszer a híres mondatot: „A kapitalizmus életrajza a XVI. században kezdődik”. Wallerstein szerint az európai gazdasági világ a kapitalizmus öntőformája volt. És ebben a kérdésben nem is mondanék ellent, mert a központi zóna és a kapitalizmus ugyanazt a valóságot fedi. Az a kijelentés viszont, hogy a XVI. században kialakult európai gazdasági-világ nem az első rend volt, ami ezen a keskeny és csodálatos kontinensen kiépült, ipso facto ahhoz az állításhoz vezet, hogy a kapitalizmus nem várt megjelenésével a XVI. századig. Ilyen módon egyetértek Marx-szal, aki azt írja (és később majd megbánja), hogy az európai kapitalizmus (sőt, kapitalista termelést mond) Itáliában kezdődött a XIII. században. Egyenlőre ennyit, a felületesség esetét fenntartva.

Háborúk a gazdasági-világ különböző zónáiban

A történészek sokat tanulmányozzák a háborúkat, egyiket a másik után, de magának a háborúnak, amely végeszakadatlanul folyt az elmúlt időkben, sokkal kevesebb érdeklődés jutott, még Hans Delbrück⁸⁸ méltán híres könyvében sem elegendő. A háború mindig jelen van, a történelem

minden évszázadához makacsul hozzátartozik. Mindent magába foglal: a legvilágosabb számításokat, bátorságot és gyávaságot; Werner Sombart szerint a háború alkotta a kapitalizmust, de ennek fordítottja is igaz; a háború igazságok mérlege, erőpróba az államok számára, amelyeknek segíti meghatározását, és jele egy soha nem csillapodó örületnek. Indikátora mindannak, ami az emberiség történelmében egyetlen mozgássá folyik össze, éppen ezért, ha a háborút a gazdasági-világ keretei közé helyezzük, az emberi konfliktusok új értelmét fedezhetjük fel, és Immanuel Wallerstein sémája is váratlan igazolást nyer.

A háborúnak többféle arculata van. A földrajz színezi és osztályozza. A háborúnak több formája létezik egyidőben, primitív vagy modern, mint ahogy egyszerre léteznek rabszolgatartó, feudális és kapitalista társadalmak. Mindegyik úgy háborúzik, ahogy tud.

Werner Sombart nem alaptalanul beszélt a technika által megújított háborúkról, amely maga is, a modern világ megalkotójaként, elősegítette a kapitalista rendszer gyors kialakulását. A XVI. századtól kezdve a háború kiemelkedő helyet foglalt el, és dühödten mozgósította a maga számára a hitelt, az intelligenciát, és a technikai találegonyságot, olyannyira, hogy a harcászat, mint mondják, évről évre változott, ahogy a divat diktálta, és ez talán kevésbé volt mulatságos, mint a ruhadíszítések évenkénti változása. De ez a fajta háború, lánya és anyja a haladásnak, csak a gazdasági-világ szívében létezik; fejlődéséhez rengeteg emberre és eszközre van szükség, és nem nélkülözheti a tervek vakmerő grandiozitását. De hagyjuk csak el a világnak ezt a központi színpadát, amelyet egyébként igen kivételesen világít meg a korról szóló ismeretek, a kor történetírásának a fénye, és lépünk a szegény és sokszor primitív perifériák területére: itt nem lehetséges dicsőséges háború, vagy ha mégis, akkor nevétséges, sőt mi több hatástalan.

Igen jól tanúskodik erről Diego Suárez, orani katona és krónikás idevágó írása.⁸⁹ 1590 felé a spanyol kormánynak az a kissé hóbortos ötlete támadt, hogy elküldjön Afrikába, a kis erődbe egy *terciót* legválogatottabb katonáiból, akiket éppen e célból Flandriából, a tudós háború par excellence színteréről visszahivatott. A hitvány újoncok első kitörésére – hitvány újoncok voltak a helyőrség öreg veteránjainak a szemében – néhány arab lovas bukkant fel a horizonton. A *terció* emberei azonnal négyszöget alkottak. De itt hiábavaló a harcművészet: az ellenség őrizkedik attól, hogy ezeknek az elszánt harcosoknak a közelébe merészkedjék. És a helyőrség jól mulatott a hiábavaló manőveren.

Tudós háború valójában csak akkor lehetséges, ha mindkét fél képes

rá. Ezt igazolja az 1630–1654-ig tartó, hosszú brazil *nordestei* háború, ahogy ezt egy fiatal brazil történész új könyvében lendületesen ábrázolja.⁹⁰ Kétség kívül a legnagyobb Európa külső körén vagyunk. A hollandok 1630-ban erőszakkal megszállták Recife-et, de nem sikerült teljes egészében megszerezniük Pernambouc cukortermelő vidéket. Húsz éven keresztül gyakorlatilag be voltak zárva a városba, és az óceánon keresztül kaptak élelmiszert, lőszert, erősítést, sőt még az építkezéshez szükséges köveket vagy téglát is. A hosszúranyúlt konfliktus természetesen a portugálok vagy pontosabban a portugál-brazilok javára dőlt el 1654-ben, akik tudtak emlékeztetni arra, hogy kik szabadították fel Recife-et.

A spanyol király 1580-ban legyőzte Portugáliát és több mint fél évszázadon át, egészen 1640-ig Portugália ura volt. Így aztán a flandriai hadsereg spanyol és olasz veteránjait irányították erre a távoli hadszínterre. A helyi felkelő csapatok, a *soldados da terra*, és az Európából érkezett reguláris csapatok között azonnal teljes volt az egyet nem értés. A nápolyi Bagnuolo gróf, az expedícióssereg parancsnoka nem győzte szidalmazni, a nyersek katonáit, a sok hiábavaló várakozást, és mint mondják, vigasztalásul egész nap ivott. Hogy mit szeretne? Azt, hogy úgy vezethesse le a brazil háborút, mintha Flandriában lenne, ostromolni szeretne és erődítményeket védelmezni a használatos szabályok betartásával. Mikor a hollandok elfoglalják Paraiбат, úgy véli helyénvaló, ha ezt írja nekik: „Kívánom, hogy az elfoglalt város Országotok hasznára váljon. E szavak mellé öt hadifoglyot küldök”.⁹¹ Ez nemcsak tudós háború, hanem lovagias háború is, pontosan Bréda 1625-ös feladása szellemében, úgy ahogy azt Velasques Lanzas című képén megfestette.

De a brazil háború nem lehet flandriai háború, hiába zúgolódnak a fölöslegesen kérkedő veteránok. Az indiánok és a brazilok, a kézitusa összehasonlíthatatlan mesterei, gerilla harcot követelnek. És hogyha Bagnuolo cukornád pálinkát oszt szét közöttük, hogy egy kis bátorságot öntsön beléjük, mielőtt egy merész támadásba vetné őket, egyszerűen lefekszenek aludni. És ezek a furcsa katonák egy semmiség miatt elhagyják a csatasort, és elvesznek az ország erdeiben és hatalmas mocsaraiban. A hollandok szintén az európai szabályok szerint szeretnének háborúzni, és már ők is utálják ezt a tünedező ellenséget, aki ahelyett, hogy elfogadná a tisztességes küzdelmet, nyílt mezőn, mindig elrejtőzik, eltűnik, leshelyeket állít. Milyen gyávák! Micsoda gyáva nyulak! Evvel a spanyolok is nagyon egyetértenek. Mint ahogy egyik veteránjuk mondja: „Nem vagyunk mi majmok, hogy fákon verekedjünk!”. Mindezek ellenére, az öreg katonák talán nem is hara-

gudtak olyan nagyon, a tűzvonal mögött éltek, kiváló őrség óvta őket éberen és hatékony partizáncsapat védelmében álltak, akik mesterei voltak a csetepaténak, amit *gerra do matto*-nak (erdő – háború) vagy még hangzatosabban *guerra volante*-nak (repülő háború)-nak hívnak.

1640-ben Portugália fellázadt Spanyolország ellen. Innen a két korona szétválásátá. Az Ibériai félszigeten Lisszabon és Madrid között megkezdődik a kis híján Harminc Éves háború, amely 1668-ig tart. Brazíliából természetesen eltűnt a spanyol flotta. Visszavonultak a veteránok, megszűnt a drága hadieszközök utánpótlása. Ettől kezdve a brazilok részéről a háború teljes egészében *guerra volante*-vá vált, amely leginkább megfelelt a szegényeknek, és amely minden ésszerű előrejelzés ellenére, 1654-ben végül is győzelmet aratott a türelmes holland sereg felett, igaz ugyan, hogy az Egyesült Nemzetek éppen ekkor folytatta első háborúját az angolok ellen, ami katonai szempontból rettenetesen meggyengítette. Ezenkívül a Portugálok voltak olyan bölcsek, hogy ha drága áron is, só szállításával végre kicsikarják a kedvező békét.

Evaldo Cabral de Mello műve valószínűsíti a meggyökeresedett hagyományt, amely szerint Garibaldi ifjúkorában a brazil háborúba sodródva (ez esetben 1838 körüli háborúról van szó, amely a *Farouvilhas*-ok, a „rongyosok” felkelésekor tört ki), különös harcmodor titkait tanulta meg: tíz különböző útról egy pontra összegyűlni és ott nagy erővel lecsapni, majd amilyen gyorsan és amilyen halkán csak lehet újra szétszóródni, és egy másik ponton megint gyülekezni. Ezt a harcmodort alkalmazta Szicíliában, 1860-ban, az Ezrek partraszállása után.⁹² De a *guerra do matto* nemcsak Brazíliára jellemző. Gerilla háború még ma is létezik, az olvasó maga is felidézheti a közelmúlt példáit. Garibaldi máshol is megtanulhatta, nemcsak Brazíliában. Francia Kanadában, az angol háború idején, a reguláris csapatok egyik tisztje szigorúan elítélte a kanadai franciák vagyis honfitársaik, gerillaháborúját, amely során úgy állítanak leshelyet az ellenségnek, mintha lesvadászaton lennének: „Ez nem háború, – mondta – ez gyilkosság.”⁹³

Ezzel ellentétben, Európában, a központi vidékek közelében a háború nagy csinnadrattával jár, a csapatok tudós és fegyelmezett felsorakozása mellett. A XVII. századi háború jellemzői az ostrom, a tűzértség, az utánpótlás megszervezése, a rendezett harcok.... Mindent egybevetve, költséges háború, amely minden pénzt elnyel. A kisebb államok bele is bukhatnak, különösen a városállamok, bármilyen gazdaságosan bánnak is fegyverkészletükkel, és zsoldosaikkal. A modern állam növekszik, ha kialakul a modern kapitalizmus, amelyet sokszor támogat a háború: *bellum omnium pater*. Ennek a

háborúnak azonban még semmi köze a totális háborúhoz: a hadifoglyokat kicsérélik, a gazdagokat váltságdíj fejében kiadják, a hadműveletek inkább tudósak, mint pusztítók. Egy angol, Roger Boyle,⁹⁴ Orrery grófja 1677-ben kereken megmondja: „Úgy háborúzunk mi, mint a róák és nem mint az oroszánok, húszt ostrom esik egy csatára.” Az irgalmatlan háború csak II. Frigyesel, helyesebben a Francia Forradalommal és Napoleonnal kezdődik.

A magasszintű háború legfontosabb szabálya, hogy mindig a gyengébb vagy kevésbé erős szomszéd ellen kell küzdeni. Ha valamilyen csapás folytán a Szentek Szentjét vereség éri, akkor viszlát elsőség! Ez alól a szabály alól kevés kivétel van: az úgynevezett itáliai háborúk megpecsételik a mindaddig uralkodó félsziget sorsát. Hollandia 1672-ben még kicsúszik XIV. Lajos kezéből. De nem tudja kikerülni a vereséget Pichegru lovasságával szemben; és ez egyet jelent azzal, hogy Hollandia nincs többé Európa középpontjában. Senki nem tud átmenni a XIX. században, de még a XX. században sem, a La Manche-on vagy az északi tengeren. A nagyszerű Anglia messziről vezeti háborúit, sziget mivolta és a szövetségesei között bőségesen szétosztott segélyforrások megkímélték a részvételtől. Mert ha az állam erős, a háború idegen területeken folyik. A boulogne-i szövetség idején az angolok hitelt osztogatnak Ausztriának és a Nagy Hadsereg mintegy parancsra kanyarodik a Duna felé.

Társadalom és gazdasági-világ

A társadalmak nagyon lassan fejlődnek, ami végül is megkönnyíti a történelmi vizsgálódást. Kínában még mindig mandarinátus van, megszabadul-e ettől valaha? Indiában még mindig megvannak a kasztok és a Mongol Birodalomban fennállásának utolsó napjáig voltak *jagindar*-ok, a török *szpáhi*-k közeli rokonai. Még a legmobilisabb nyugati társadalom is hol fejlődik, hol lelassul. Az angol társadalom, amely a XVIII. század folyamán annyira megdöbbenetette a kontinensről érkező európaiakat, mint ahogy ma is a nem angol történészeket (tapasztalatból beszélek), már három évszázaddal korábban, a Rózsák háborúja idejében kezdett kirajzolódni. A rabszolgaság, amelyet Európa újra felfedez, hogy bevezesse az amerikai gyarmatokon, csak 1865-ben tűnik el az Egyesült Államokban, és Brazíliában pedig csak 1888-ban, azaz tegnap.

Általában nem hiszek a gyors, egycsapásra történő társadalmi változá-

sokban. Még a forradalmak sem jelentenek tökéletes szakítást. A társadalmi felemelkedés a gazdasági fellendülések idején válik lehetővé, a polgárság azonban soha nem emelkedik ki előző állapotából nagy tömegekben, mert a kiváltságosok aránya az összlakossághoz viszonyítva korlátozott. Kedvezőtlen helyzetben pedig a felső osztályok elbarrikádozzák magukat, és ember legyen a talpán, aki ezen áttör. Ez a helyzet állt elő Franciaországban 1590-ben. Vagy egy másik példa, Lucca apró köztársasága 1628-ban és 1629-ben.⁹⁵ Az állam, ellentétben azzal, amit oly gyakran hangoztatnak, nem támogatja a polgárság felemelkedését, legfeljebb csak időközönként, amikor szüksége van rájuk. És hogyha a szűk uralkodó osztályban az évek során nem alakulna ki a törekvés, hogy soraikat felhigítsák, a társadalmi felemelkedés üteme még lassúbb volna, noha Franciaországban éppúgy mint máshol „a harmadik rend mindig féltékenyen utánozza a nemességet, akik közé *hihetetlen erőfeszítések árán* folyamatosan igyekszik felemelkedni.”⁹⁶ Minthogy a társadalmi felemelkedés nehéz és régóta kívánatos, természetesen, hogy a mindig kislétszámú új kiválasztott réteg legtöbbször a meglévő rendet erősíti. Az előjogait féltő szűk nemesség az Egyházi Állam ellenőrzése alatt álló örgrófságok kis városaiban is, csak olyan lassú integrációt fogad el, amely soha nem veszélyezteti a meglévő társadalmi állapotot.⁹⁷

Nincs min csodálkozni hát, hogy a társadalom amely a gazdasági világ keretei között mozog, hosszú időre adaptálódik ezekhez a keretekhez, megszilárdul bennük, míg végül egyetlen egységet alkotna. Mindig van rá elegendő idő, hogy a társadalom alkalmazkodjon a kényszerítő körülményekhez, és hogy a társadalmi egyensúly igényei szerint alkalmazza ezeket.

A gazdasági-világon keresztül változik a társadalom, ahol egyidejűen megtalálható bérmunkásság, jobbágyság, és a több évszázadon át tartó rab-szolgaság. A társadalmi rend az alapvető gazdasági szükségletekkel összhangban, igen egyhangúan épül ki. Minden egyes feladat, ami a nemzetközi munkamegosztás során kiosztásra került, megalkotja a maga sajátos szabályozási rendszerét és e szabályozás tagolja, vezérli a társadalmat. A XVIII. század végén, a gazdaság központjában, Anglia az az ország, ahol a bérmunka egyszerre hatolt be a vidékre és a városokba, és nemsokára mindent átalakít. A kontinensen a többé-kevésbé jelentékenyen kiterjedt bérmunka a modernitás szintjét jelzi, de a független kézművesek, mesterek itt azért szép számban megmaradtak; a feles bérlők még jelentős helyet foglalnak el a bérlők és a hajdani jobbágyok közötti kompromisszum eredményeként; kispasztoktól hemzseg a forradalmi Franciaország. A jobbágyság, szívós növény, tovább él a refeudalizált Kelet-Európában, és a török Balkánon, a

rabszolgaság pedig a XVI. században elképesztő virágzásnak indul az Új Világban, mintha ott mindennek előlről kellene kezdődnie. Minden egyes esetben a társadalom különböző kötelezettségeknél tesz eleget, és alkalmazkodása következtében bezárul, képtelen az egyszer már kiépített megoldási módokból gyorsan kilépni. Tehát, ha ez a megoldás helyenként változóan ilyen vagy olyan, ez azt jelenti, hogy ez az a megoldás, amely „a lehető legjobban illik ahhoz a sajátos termelési típushoz, amellyel szembekerül.”⁹⁸

Természetesen a társadalomnak a gazdasághoz való alkalmazkodásában nincs semmi mechanikus, vagy automatikus, vannak ugyan általánosan szükségszerű törvények, de létezik eltérés és mozgásszabadság: lényeges különbségek vannak kultúrák, sőt földrajzi elhelyezkedés szerint is. Egyetlen séma sem illik tökéletesen a valósághoz. Már többször felhívtam a figyelmet Venezuela jellegzetes esetére.⁹⁹ Az európai felfedezések után itt minden szinte előlről kezdődik. A XVI. században az egész hatalmas országban összesen talán 2000 fehér és 18000 bennszülött élt. A partokon csak néhány évtizedig folyt gyöngyhalászat. A bányászatban, különösen Yaracuy-i aranybányászatban tűnt fel először a rabszolgaság: háborúkban szerzett indiai foglyok és kis négerszállítmány biztosította a rabszolga ellátást. Az első siker az állattenyésztésben mutatkozik az ország belsejében, főleg a hatalmas *Llanos* területén, ahol néhány fehér tulajdonos földesúr és az indiai lovaspásztorok feudális jellegű, primitív társadalmat alkottak. Később, a XVIII. században kialakult tengerparti kakaó ültetvények megint a behurcolt fekete rabszolgák alkalmazását tették szükségessé. Így két Venezuela volt, egy „feudális” és egy „rabszolgatartó”, és az előbbi korábban alakult ki, mint az utóbbi. Megjegyzendő mindamellett, hogy a XVIII. században viszonylag nagyszámú néger rabszolgaság beolvadt az llanosi haciendasba (dél-amerikai farm). Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Venezuela gyarmati társadalma, éledező városaival és intézményeivel, egyik sémába sem illik igazán, sőt igen távol áll tőlük.

Talán nem árt a magától értetődő megállapításokat hangsúlyoznunk. Véleményem szerint, minden „osztály”, minden „modell”, amelyet a történészek és a szociológusok vizsgálnak, nagyon korán megjelenik a szemünk előtt lévő társadalmi példatárban. Vannak osztályok, kasztok (amelyen zárt csoportokat értünk) és „rendek”, amelyeket általában az állam támogat. Itt is, ott is nagyon korán fellángol az osztályharc, és csak azért mérséklődik, hogy újra fellángoljon. Mert nincs társadalom ellenséges erők nélkül. És nem létezik társadalom hierarchia nélkül sem, ami nagyjából azt jelenti, hogy tömegeit minden társadalom munkára és engedelmességre kényszeríti.

Rabszolgaság, jobbgáság, bérmunkásság: történelmileg és társadalmilag különböző megoldási módok egy egyetemes problémára, amely alapvetően mindig ugyanaz marad. Egyik-másik esetben még összehasonlításra is van lehetőség, hogy az összehasonlítás jogos vagy jogtalan, felszínes, vagy alapos, mit számít!” Egy kínai földesúr cselésége jóval a parasztok felett állónak érzi magát – írta McCartney¹⁰⁰ 1793-ban – és a jamaikai ezredes házában szolgáló néger, többnek érzik magukat a földéken dolgozó többi négernél, annak ellenére, hogy mind két esetben rabszolgákról van szó.

Ugyanebben a korszakban Baudry de Lozières, mikor háborúba indul a „szélsőséges négerbarátok” ellen egészen odáig merészkedik, hogy „alapjában véve a rabszolga szó a gyarmatokon nem jelent egyebet, mint a nyomorgók osztályát, amelyet úgy tűnik, a természet kifejezetten munkára teremtett; ez az osztály lakja Európa nagy részét is. A gyarmatokon a rabszolgák munkából élnek és mindig találnak jövedelmező munkát; Európában a szerencsétlenek gyakran munkanélkül maradnak és belehalnak a nyomorúságba... Említsenek csak egyetlen nyomorultat, aki a gyarmatokon éhen halt volna, akinek fűvekkel kellett volna kiéhezett gyomrát megtölteni, vagy akit a szükség a halálba kergetett volna! Európában sok olyan nyomorultat találhatunk, aki elpusztul táplálék híján...”¹⁰¹

És máris a problémák középpontjában vagyunk. A kizsákmányolás társadalmi módjai különböznek, és végül is kiegészítik egymást. Az ami lehetséges a gazdasági-világ szívében, az emberek, a kereskedelmi ügyletek és a pénz bőségének következtében, nem lehetséges a perifériákon, ugyanezen dolgok szűkössége miatt. A gazdasági-világ terepén, egyik-másik ponton, történelmi regresszióval állunk szemben. És attól tartok, hogy a mai rendszer, *mutatis mutandis*, még mindig az eltérő történelmi fejlődésből fakadó szerkezeti egyenlőtlenségeket használja ki. Hosszú időn keresztül a központi területek a perifériák lakosságát szipolyozták ki: a perifériás területek voltak a rabszolga toborzás és utánpótlás kiválasztott zónái. És honnan jönnek a mai segéd munkások Európába, az Egyesült Államok, vagy a Szovjetunió ipari zónáiba?

Immanuel Wallerstein szerint a gazdasági-világ társadalmi vetülete megmutatja, hogy különböző „termelési módok”, élnek együtt, a rabszolgatartótól a kapitalistáig, és az utóbbi csak a többitől körülvevé képes létezni, a többi rovására. Rosa Luxemburnak igaza volt.

Mindez megerősített régóta formálódó véleményemben: a kapitalizmusra mindenek előtt a hierarchia a jellemző, a kapitalizmus az általa vagy nem általa kialakított hierarchia csúcsán helyezkedik el. Ha a kapitalizmus

csak a verseny végén avatkozik közbe, elegendő számára egy közvetítő, egy idegen, de cinkos társadalmi hierarchia, amely kiterjeszti és megkönnyíti tevékenységét: egy lengyel földesúr, aki érdekelt a gdanszki kereskedelemben, egy brazil nordestei *engenho* uraság, aki kapcsolatban áll a lisszaboni, portói vagy amsterdami kereskedőkkel, egy londoni kereskedőkkel kapcsolatban álló jamaikai ültetvényes, máris megteremtődött a kontaktus, működik az áramkör. Ezek a közvetítők a kapitalizmus termékei, sőt annak integráns részei. Egyébként a központ fejlett országainak javára ezeknek az „antennáknak” a közvetítésével, a kapitalizmus bevezetődik a termeléstől a nagykereskedelemig terjedő láncolatba, nem minthogyha ezekért teljes egészében felelősséget tudna vállalni, hanem azért, hogy elfoglalja azokat a fontos stratégiai pontokat, amelyek az akkumuláció kulcs szektorait ellenőrzik. S mivel ez a szigorúan hierarchizált lánc szüntelenül tovább gördül, az egész együttesbe ágyazott gazdasági fejlődés igen lassú. Vagy azért, ami végeredményben ugyanazt jelenti, Pierre Laslette megfogalmazásában, mert a legtöbb közönséges gazdasági feladat nehéz és keményen nyomja az ember vállát.¹⁰² És mert (különböző jogcímenek), mindig voltak kiváltságosok, akik másokra hárították a durva, nehéz munkát, ami minden ember létfenntartásához egyformán szükséges.

Kulturális rend

A kultúra (vagy a civilizáció: a két szó, akármit mondjak is, a legtöbb esetben felcserélhető) ugyancsak a tér szervező rendje, akárcsak a gazdaság. Ha gyakran egybe is esik a gazdasági renddel (különösképpen azért, mert egy gazdasági-világ *összessége* kulturális egységre törekszik, vagy legalábbis bizonyos kulturális sajátosságok jellemzik a többi gazdasági-világgal szemben), de el is tér tőle: kulturális térkép és gazdasági térkép nem fedi egymást, csak azért sem, mert a kultúrák végtelen időtartama jóval meghaladja a gazdasági világ mégoly impresszionálón magas életkorát. A kultúra az emberi történelem aggastyánja: egyik gazdálkodás helyettesíti a másikat, politikai intézmények dőlnek meg, különböző társadalmi rendszerek követik egymást, de a civilizáció folytatja útját. A Római Birodalom összeomlik a Krisztus utáni V. században, de a római katolikus egyház napjainkig fennáll. A XVIII. században az iszlám ellen támadó hinduizmus rést ütött Indiában, ahová az angolok győzedelmesen behatolhattak, de a két civilizáció közötti harc még mindig folyik, és láthatjuk következményeit, noha az in-

diai angol gyarmat birodalom már egy háromnegyed százada elveszett. A civilizáció a világtörténelem agg pátriárkája.

Minden civilizáció szívében vallásos értékek rejlenek. A vallás messziről jön, nagyon messziről. Az egyház a középkorban, és később, azért küzd az uzsora és a pénz hatalma ellen, mert egy letűnt világot képvisel, amely jóval régebbi a kapitalizmusnál, és nehezen viseli el az újításokat. A kultúra azonban nem teljes egészében csak a vallás, hanem a szellem, életstílus, a kifejezés legtágabb értelmében, irodalom, művészet, ideológia, világnézet... A kultúra anyagi és szellemi javak sokaságából áll.

És, hogy még bonyolultabb legyen minden, a kultúra egyben társadalom, politika és gazdasági expanzió. Amire nem képes a társadalom, megteszi a kultúra; ha a gazdaság véghezvinne valamit magában, csökkenti a lehetőségeit a kultúra, és így tovább. Egyébként minden felismerhető kulturális határvonal megtörtént folyamatok sokaságáról tanúskodik. A Rajna és a Duna határvonala, amely a könyv kronológiai terében van, par excellence kulturális határ: egyik oldalon az öreg keresztény Európa, a másik oldalon a frissen meghódított „keresztény periféria”. Az ellenreformáció is nagyjából e körül a törésvonal körül alakul ki, amely mentén stabilizálódik a kereszténység kettéválása: protestánsok az egyik oldalon, katolikusok a másikon. És ez nyilvánvalóan a Római Birodalom régi határvonala, régi *limese*. Több más példa is alátámasztaná állításunkat, mint pl. a román stílus és a gótika terjeszkedése. Mindkét művészeti stílus, kivételekkel együtt a Nyugat egyre növekvő kulturális egységéről tanúskodik, amely valójában már kulturális világot, civilizációs-világot alkot.)

Természetesen a civilizációs-világ és a gazdasági világ összetalálkozhatnak, sőt segíthetik is egymást. Az Új Világ meghódításakor az európai civilizáció is terjeszkedett minden formában, és ez a terjeszkedés segítette és biztosította a gyarmati terjeszkedést. A kulturális egység Európában is kedvez a gazdasági cserének és viszont.

A gótika, amely Itáliában először Siena városában jelenik meg, közvetlenül a Champagne-i vásárokat járó sienai nagykereskedők importja. A város főterének valamennyi homlokzata újjávarázsolódik. Marc Bloch szerint — többek közt — a középkori keresztény Európa kulturális egysége volt az, amely Európát nyitottá és csereforgalomra képessé tette; s mindez érvényes marad a középkor elmúltával is.

A váltó, a nyugati kapitalizmus legfőbb fegyvere, majdnem kizárólag csak a keresztény világ határain belül forgott, s még a XVIII. században sem jutott el az iszlám területeire, Oroszországba vagy a Távols-Keletre. Való igaz,

hogy a XV. században voltak genovai váltók az Észak-Afrikai kereskedelmi központokban, de váltókat mindig genovai vagy itáliai írta alá és Oránban, Tlemcenben és Tuniszban egyaránt *keresztény* kereskedő kapta kézhez.¹⁰³ Így tehát családban maradt az ügy. Ugyanígy, a XVIII. századi váltóhasználat Batávián,¹⁰⁴ angol – Indiában vagy a francia szigeteken,¹⁰⁵ olyan ügylet, amelyet az európaiak tartanak kézben; ők állnak az út elején és végén. Léteznek ugyan velencei váltók Levantén, de ezeket is legtöbbször a konstantinápolyi velencei követ írta alá.¹⁰⁶ A kereskedelmi ügyletek nem hagyják el kulturális-világukat; olyan kereskedők kezében kell, hogy maradjanak, akik azonos elvi és jogi alapon állnak – ellenkező esetben a kockázat túllépné az ésszerűség határait. Nem technikai akadályról van szó tehát, hanem inkább kulturális ellenszenvről, hiszen a Nyugaton kívül is nagy a váltóforgalom, a muzulmán, az indiai és az örmény kereskedők között. Az itteni forgalom is tiszteletben tartja a kulturális határokat. Tvernier kifejti, hogy miképpen lehet Indiában – egészen a földközi-tengeri Levantéig – eljuttatni a pénzt egyik helyről a másikra, a *banyanok* ajánlóleveleinek segítségével. De nem tovább, mint Levantéig. Itt a gazdasági-világ és a civilizációs-világ határai egybeesnek.

Ezzel szemben a gazdasági-világon *belül* a kultúra és a gazdaság térképe nagymértékben különbözhet, sőt, ellentétbe kerülhet egyik a másikkal. Világosan látszik ez abból, hogy a gazdasági és a kulturális zónák központja nem esik egybe. A XIII., XIV., XV. század során nem a kereskedelem királynői, Velence vagy Genova diktálják a nyugati civilizáció törvényeit. A hantgot Firenze adja meg: elindítja a Reneszánst; dialektusát a toszkánait pedig, átveszi az egész itáliai irodalom. Az élénk velencei dialektus, amely *apriori* képes lett volna hasonló győzelemre – meg sem kísértette az irodalmat. Talán azért, mert egy diadalmas gazdaságú város, vagy egy nyilvánvalóan vezető állam nem uralhat mindent egyszerre. A XVII. század győztese Amsterdam, de az Európát elárasztó barokk központja ezúttal Róma, pontosabban: Madrid. A XVIII. századi London sem veszi kézbe a kultúra kormányrúdját. Le Blanc abbé, 1733 – 40-es angliai látogatása során a következőket írja a londoni Szent Pál Katedrális tervezőjéről, Christopher Wrenről:¹⁰⁷ „nem tett egyebet, csak lemásolta a római Szent Péter Székesegyházat, méretét két-harmadára csökkentette, és még az arányait sem figyelte meg tisztességesen.” Ezt követik kevésbé elragadtatott kommentárjai az angol nyaralókról, „melyek az olasz ízlést követik, de nem mindig megfelelően”.¹⁰⁸ Ekkor, a XVIII. században Angliára az itáliai kultúránál jóval nagyobb hatást gyakorol a ragyogó Franciaország, amelynek elismerik szelle-

mi, művészeti és divat-téren gyakorolt fölényét – kárpótolva a franciákat a gazdasági uralom hiányáért. „Az angolok annyira szeretik nyelvünket, hogy még Cicerot is kedvtelve olvassák franciául” írja Le Blanc abbé.¹⁰⁹ Boszszankodik, hogy folyton arról kell hallania, milyen sok francia cselédet alkalmaznak Londonban; ezért így vág vissza: „Csak azért találnak Londonban annyi francia szolgálot, mert az angoloknak az a mániájuk, hogy ugyanúgy öltözködjének, ugyanúgy púderezzék magukat, és ugyanolyan frizurát hordjanak, mint mi. Belebolondultak a francia divatba, és sokat fizetnek azért, hogy eltanulhassák, hogyan cicomázzák magukat a mi kényeskedőink.”¹¹⁰ Mint láthatjuk London, a világ közepe, saját virágzó kultúrája mellett, ezen a téren sok mindent vett át Franciaországtól. Természetesen nem mindig jó kedéllyel, az 1770-es évekből ismerünk is egy antigallikán társaságot, „amelynek legfőbb célja az volt, hogy semmiféle francia gyártmányú ruhaneműt ne viseljenek.”¹¹¹ De mit tehet a társaság a divat sodrása ellen? A fejlődő és virágzó Anglia nem tudja megdönteni Párizs intellektuális királyságát, Európában egészen Moszkváig az arisztokrata társasági nyelv a francia, és ezen a nyelven terjed az európai gondolkodás. A XIX. és a XX. században Franciaország, az európai gazdaság középmezőnyében, kétség kívül a nyugati festészet és irodalom központja volt; az olasz, majd a német zene dicsőséges korszakában egyik ország sem uralta Európa gazdaságát; és napjainkban az Egyesült Államok fantasztikus gazdasági előretérése nem jelenti azt, hogy az USA lenne az irodalmi és művészeti világ élén.

A technika – és szükségképpen a tudomány is – mindig az uralkodó gazdasági zónákban volt kivételesen fejlett. A velencei Arsenal még a XVI. században is a technika központja volt. Aztán Hollandia, majd Anglia volt soros. Ma az USA. A technika azonban csak a teste, nem a lelke a civilizációnak. Logikus, hogy a technika előnyére szolgálnak a legfejlettebb gazdasági övezetek ipari tevékenységei és magas munkabérei. A tudomány viszont nem lehet egyetlen nemzetnek sem a kiváltsága. Tegnap legalábbis még így volt. Ma, nem tudom.

A gazdasági-világ séma bizonyosan helytálló

Wallerstein tézise, amelyet most nagy vonalakban és általános vonatkozásaiban bemutatunk, mint minden nagy port kavaró mű megjelenése óta (1975) sok dicséretet és kritikát kapott. Számos szellemi elődjére lelték. A séma alkalmazási lehetőségét kiterjesztették és több ellentmondásra buk-

kantak; az általános séma a nemzetgazdaságokra is illik, mert ezeket is autarkiai területek tartják és szegélyezik, azt is lehetne mondani, hogy a világ tele van hintve „perifériákkal”, azaz fejletlen országokkal, fejletlen övezetekkel, vagy sávokkal. Leszűkített keretek között, a nemzet behatárolt területére vonatkoztatva az övezeteket, számos példát találhatunk, amely nyilvánvalóan ellentmond az általános tézisnek,¹¹² mint Skócia, Anglia, „perifériája”, ahol csak a XVIII. század végén indul meg a gazdasági fejlődés. Lehetséges, hogy lesz aki jobban kedveli V. Károly birodalmának 1557-es bukása vonatkozásában az én magyarázatomat mint Wallersteinét, és azt is a szemére vethetik, mint ahogy én is tettem impliciten, hogy sémájának rácszatán keresztül a gazdasági renden kívüli valóságot nem figyelte meg elég alaposan. Minthogy Wallerstein első könyvét három további fogja követni, amelyek közül a második, – ebből érdekes részeket olvastam – nem sokára elkészül, és az utolsó kettő egészen napjainkig eljut, lesz elegendő időnk e szisztematikus, talán túl szisztematikus, de mindenképpen termékeny nézet megalapozottságán, újdonságán és határain töprengeni.

Elsősorban a sikert kell hangsúlyozni. A kapitalizmus előretörése és meggyökeresedése következtében kialakult a világ egyenlőtlensége, ezzel magyarázható, hogy a központok önmagukat meghaladva minden lehetséges haladás élére álltak; és hogy a világtörténelemben a termelési módok, amelyeket túlságosan is hajlamosak vagyunk csak a történelem egymást követő korszakaiként vizsgálni, együtt élnek, egymás mellett haladnak, akár egy felvonuláson. Valójában a különböző termelési módok egymásba kapaszkodnak. A fejlettebbek függnek a fejletlenebbektől, és fordítva: a fejlődés a lemaradás másik arca.

Immanuel Wallerstein leírja, hogy akkor talált a gazdasági-világ kategóriájára, mikor a legnagyobb kiterjedésű, de mégis koherens egységet kereste. De természetesen a szociológus és ráadásul afrikanista Wallerstein harcával, a történelemmel szemben a feladat még nincs megoldva. A tér szerinti felosztás feltétlenül szükséges. De ugyanakkor szükség van egy időbeli referenciás egységre is. Minthogy az európai gazdasági-világ sokszor változtatta formáját a XIII. század óta, központjai áthelyeződtek, perifériái újra feleledtek. Egy adott gazdasági világ számára meg kell találni azt a leghosszabb időbeli referenciás egységet, amely időtartama és az ezalatt történő különböző változások ellenére vitathatatlanul koherens. Koherencia nélkül nincs mérték, akár a térről, akár az időről van szó.

A GAZDASÁGI-VILÁG IDŐBELI FELOSZTÁSA

Az idő, akár a tér tagolható. Célunk e korszakolással, amely egyébként a történészek kedvenc foglalatossága, hogy ezeket a gazdasági világokat, történelmi monstroomokat, időben elhelyezzük és jobban megértsük. Az az igazság, hogy a feladat nem könnyű, mert a gazdasági világok lassú történelmi mozgására csak megközelítő dátumok használhatók: egy expanziót tíz, húsz vagy még több éves megközelítéssel tudunk behatárolni, egy centralizáció vagy egy évszázadot vesz igénybe: Bombaynak, amelyet a portugál kormány 1665-ben átengedett az angoloknak, több mint egy évszázadra volt szüksége, hogy kiszorítsa helyéről Szurat kereskedő várost, amely hosszú időn keresztül Nyugat-India aktivitásának középpontjában állt.¹¹³ Egy lassított történelemmel állunk szemben, egy véget nem érő utazással, amely olyan eseménytelen, hogy előfordulhat, hogy rosszul rekonstruáljuk az útvonalat. Ezek a hatalmas, csaknem mozdulatlan testek dacolnak az idővel: a történelem során évszázadokon keresztül alakulnak és pusztulnak.

Vizsgálódásunkhoz a konjunktúra történet ajánlja fel szolgálatait, és mi kénytelenek vagyunk elfogadni, mert egyedül ez lehet segítségünkre. Annak ellenére, hogy a konjunktúra történetet jobban érdeklik a rövid idejű mozgások, kis időtartamok, mint a lassú hullámzások és ingadozások, amelyek a számunkra szükséges „útmutatók”. Egy bevezető magyarázatban ezeket a rövid mozgásokat kell áttekintenünk, amelyeket egyébként a legkönnyebb felismerni és értelmezni.

Konjunkturális ritmusok

Mintegy ötven évvel ezelőtt fedezte fel a társadalomtudomány, azt az igazságot, hogy az emberek élete periodikusan, örökösen újrakezdődő mozgások szerint hullámzik és ingadozik. Ezek az egymással egyező vagy ellentétes irányú mozgások azokat a rezgő hurokat és pengéket idézik fel képzeletben, amelyeket iskolaéveink kezdetekor ismerhettünk meg. G. H. Bousquet¹¹⁴ így írt már 1923-ban: „a társadalmi mozgás különböző aspektusainak ritmikusan hullámzó formája van, nem változatlanok és nem is szabályosan változók, hanem növekvő, vagy csökkenő intenzitású periódusok ezek.” A „társadalmi mozgás”-on a társadalmat éltető mozgásokat kell érteni, ezeknek a mozgásoknak az összessége hozza létre a konjunktúrát,

vagy inkább a konjunktúrákat. Mert, többféle konjunktúra létezik, különböző területeket érint, a gazdaságot, a politikát, a demográfiát, de ugyanúgy a világnézetet, a közösségi mentalitást, a bűnözési hullámot, az egymást követő művészeti iskolákat, irodalmi irányzatokat, és még a divatot is (a ruhadivat annyira tűnékeny Nyugaton, hogy kilép a szűkebb értelemben vett eseménytörténetből). Eddig kizárólag a gazdasági konjunktúrákat tanulmányozták komolyan, és egészen a végkövetkeztetésig jutottak el. A konjunkturális történelem rendkívül összetett és nem teljes.

Egyenlőre a gazdasági konjunktúrával és ezen belül is az árkonjunktúrával fogunk foglalkozni, ez az a terület, ahol a hatalmas kutatások kezdődtek. Elméletét 1929–32-ben dolgozták ki a közgazdászok, az akkori aktuális adatok alapján. A történészek szorosan a nyomukban jártak: és a reflektort a távoli időkre irányították. Új fogalmak, új ismeretek, egy egész új nyelv alakult ki. Az egész hullámozó mozgását részmozgásokra osztották, és mindegyiket megkülönböztették jellege, periódusa és esetleges jelentősége szerint.¹¹⁵

Az időjárás, az évszakok változása ma már csak kivételesen játszik szerepet (például az 1976-os nyári szárazság) általában belesüllyed a tágas gazdaságba. De régebben nem volt ennyire halovány, éppen ellenkezőleg. A rossz termés és az éhínség néhány hónap alatt nagyobb inflációt tudott előállítani, mint az egész XVI. századi árforradalom együttvéve! A szegényemberek egészen az új aratásig annyira összehúzták magukat, amennyire csak lehetett. Egyetlen előnye ennek a mozgásnak, hogy gyorsan változott. A vihar után, mondja Witold Kula, a lengyel paraszt újra előbújít a házából, akár a csiga.¹¹⁶

Más mozgások, vagy ahogy mondani szokták ciklusok, jóval hosszabb ideig tartanak. Az egyes ciklusokat közgazdászokról nevezték el, így különböztethetjük meg őket: a *Kitshin* egy 3–4 éves rövid ciklus; a *Juglar*, 6–8 évig tart; a *Labrousse* (amelyet interciklusnak is neveznek) 10–12 évig tart, vagy tovább; egy *Juglar* leszálló ágából és egy teljes *Juglár*ból áll, amely nem tud eléggé felívelni, lapos marad, összesen tehát egy fél és egy egész *Juglar* alkotja. A *Labrousse* interciklus klasszikus példája az 1778–1791-ig tartó depresszió és stagnáció a Francia Forradalom küszöbén, amelynek kitöréséhez ez nyilvánvalóan hozzájárult. Egy hiperciklus vagyis a *Kuznets*, egy dupla *Juglar*, vagyis körülbelül 20 évig tart. A *Kondratyev*¹¹⁷ fél évszázadot, vagy többet ölel át: egy *Kondratyev* tehát 1791-ben kezdődik, 1817-ben kulminál és 1851-ig hanyatlik, azaz Franciaországban egészen a második császárság (1852–1870) küszöbéig. És végül a leghosszabb ciklikus moz-

gás az évszázados *trend*, amelyet valójában igen keveset tanulmányoztak, és amelyre később hosszán visszatérek. Amíg a konjunkturális történelmet nem fogják pontos vizsgálatnak alávetni és teljes jelentőségében méltányolni, a történelemnek ez az ága, a vele foglalkozó művek sokasága ellenére, rendkívül hiányos marad.

Természetesen ezek a ciklusok egyidejűek, szinkronikusak: együtt élnek, keverednek, mozgásukkal növelik, vagy csökkentik az egész hullámozás amplitúdóját. De az összmozgást egyszerű technikai eljárással részmozgásokra oszthatjuk, egyiket-másikat kiszűrhetjük, annak az egyetlen kiváltásos mozgásnak a kedvéért, amelyet vizsgálni szeretnénk.

Kezdő lépésként fontos megtudnunk, hogy ezek a ciklusok, amelyeket a *jelenlegi* gazdaság vizsgálata alapján fedeztek fel, léteztek-e a régi, preindusztriális gazdaságokban? Voltak-e például Kondratyevék 1791 előtt? Egy történész írja kissé túlzott rosszmájúsággal, hogy ha a XIX. század előtt ciklusokat keresünk, aligha fogunk rájuk bukkanni.¹¹⁸ Hasznos a figyelmeztetés, azzal a feltétellel, ha nem becsüljük le a tét nagyságát. Ha a mai ciklusok valóban elegendő hasonlatosságot mutatnak a régi ciklusokkal, akkor a régi és az új gazdaság között bizonyos folytonosság van: a régi gazdaságot a maiakhoz hasonló szabályok irányították. És ha az ingadozások más ívet rajzolnak, ha az egyik ingadozás másképpen hat a másikra, akkor jelentős fejlődésnek lehetünk tanúi. Éppen ezért úgy gondolom, hogy az, hogy Pierre Chaunu Sevilla kikötőjének forgalmában kimutatta a Kitchin ciklust, nem jelentéktelen részlet.¹¹⁹ És döntő bizonyíték a folyamatosság elsődleges kérdéseinek tisztázásához az is, hogy 1376-tól 1797-ig a kölni gabona és kenyérárak görbéje¹²⁰ Kondratyev ciklusokat mutat.

Árfluktuációk és továbbgyűrűzések

Az árak – preindusztriális századokban a gabonaárak – folyton változnak. Mi sem bizonyítja jobban, hogy e fluktuációk az európai piac-rendszer korai kialakulásának jelei, mint az, hogy meglehetősen nagy területeken jelentkeznek szinte egyidőben az árváltozások. A XV., XVI., XVII. század Európája messze van még ugyan a teljes összhangtól, de mégis nyilvánvalóan közös a ritmusa, közös a rendje.

Éppen ez tántorítja el a történészeket az árak és bérek vizsgálatától: váratlan, rendezetlen sorozatot keres, de munkáját befejezván mindig az előre ismert régi nótára bukkan. A vizsgálatok csak egymást ismétlik. Egy a

Cambridge Modern Economic History-ból vett ábra¹²¹ olyan egybeesésekre derít fényt, melyek szerint az árhullámok, – akár magasak akár mélyek – szinte végig söpörnek az európai területen; az ember szinte látja nyomukat a földön, hasonlatosan az izobár – görbékhez. Frank C. Spooner megpróbálta láthatóvá tenni ezt a folyamatot és az általa megalkotott ábra pontosan bemutatja – ha nem is oldja meg a helyzetet. A valódi megoldáshoz meg kéne találni a mozgó árhullámok epicentrumát – feltéve, hogy létezik ilyen. Vajon létezhet-e? Pierre Chaunu szerint „amennyiben a XVI. században létezik gazdasági világ kezdetleges formában…… (úgy tűnik), hogy az egyetemes fluktuáció valahonnan Sevilleből és Vera Cruz-ból indul ki.¹²² Véleményem szerint a konjunkturális ingadozásnak inkább Anvers, az akkori Európa kereskedelmi központja a csomópontja, ha nem is a születési helye. De lehetséges, hogy a valóság túl bonyolult ahhoz, hogy csak egyetlen központtal rendelkezzen.

Mindenesetre ezek a nagyjából egyszerre történő áringadozások a legjobb bizonyítékai egy gazdasági világ egységének és annak, hogy a gazdasági világot már áthatja a kapitalista szerveződés jegyében fejlődő árucseré. Terjedésük és „kiegyensúlyozódásuk” sebessége a cserék hatékonyságáról árulkodik, a kor közlekedési lehetőségeit figyelembe véve. Mai szemmel nevetéses sebesség. De a különleges postafutár lovait is agyonhajszolja, annyira siet a nagy kereskedelmi városokba nemzetközi vásárok idején, hogy minél előbb meghozza a hasznos híreket, az árjegyzéket, és a váltókat, amelyet szintén a posta szállított. A rossz hír is, még a távoliak is szárnyakon terjed, hamar híre megy egy vidéki éhínségnek, vagy egy kereskedő bukásának. Livornóban, amely élénk kikötőváros, de semmiképpen sincs az európai élet középpontjában, 1751 szeptemberében¹²³ „a rengeteg csőd, amelyről különböző városokból érkezik a hír, jelentékeny károkat okozott a város kereskedelmének, és a város most szerzett tudomást egy újabb bukásról, a petersburgi Leake és Prescott urak vagyoni összeomlásáról, amelyet mintegy ötszáz ezer rubellre becsülnék. Attól is félnek, hogy a livornoi kereskedelem nagyon meg fogja szenvedni a genovaiaknak azt az elhatározását, hogy kikötőjükben visszaállítják a vámmentességet.” Az efajta hírek azt mutatják, hogy kishíján már létrejött Európa egysége és így szükségszerűen konjunkturális egysége is. Minden szinte egy ütemre mozog.

De a legkülönösebb az, hogy az európai konjunktúra ritmusa túlmegy a gazdasági világ szigorúan vett határain, s hogy saját térségén kívül is megvan a maga távirányító hatalma. A XVI. században az orosz árak a nyugati árakat követik, föltehetően az amerikai fémek közvetítésével, amelyek ott

is; mint másutt a „transzmissziós szíjak” szerepét játsszák. A török árak hasonló okokból igazodnak az európai árakhoz. Amerika legalábbis új Spanyolország és Brazília árhullámzása ugyancsak ezt a távoli modellt követi. Louis Dermigny odáig megy, hogy azt írja: „Az az Atlanti–Csendes óceáni korreláció, amelyet Pierre Chaunu¹²⁴ mutatott ki, csak Manillára érvényes.”¹²⁵ Az európai árak ritmusa csakugyan túlterjed a manillai arany és ezüstszállító vitorlások útvonalán, s eljut egészen Macaoig. Aziza Hazan kutatásai révén azt is tudjuk, hogy az európai infláció a tizenhatodik századi Indiában is visszhangot keltett, mintegy húsz éves késéssel.¹²⁶

E megállapítások tanúsága világos: ha a kényszerű vagy átvett árváltozások ritmusa valóban az uralomnak vagy az alárendeltségnek a jele, mint gondolom, akkor a gazdasági világ Európából kiinduló sugárzása a legbecsélyőbben kirajzolt határokon is túlmegey.

Ez hívja föl a figyelmünket, a magasfeszültségnek azokra az antennáira, melyeket egy hódító gazdasági világ határain túl dob, amelynek a legjobb példája a levantei kereskedelem. Sokan hajlamosak (Wallersteint beleértve) alábecsülni az ilyenfajta cseréket, s azokat járulékosnak minősíteni, mert csak a luxus-cikkekre vonatkoznak, olyannyira, hogy azt állítják, hogy ezt a kereskedelmet meg is lehetne szüntetni anélkül, hogy a népesség mindennapi életében kárt szenvedne. Kétségtelenül. De mivel ezek a cserekapcsolatok a legszofisztikáltabb kapitalizmus szívében létesülnek, igenis megvan a maguk következménye, amely beleágazik a mindennapi életbe. Elsősorban az árakra hatnak, de nem csak az árakra, ez figyelmünket ismét a pénzre és a nemesfémekre irányítja – amelyek az elnyomás eszközei; valóságos fegyverek.

Évszázados trendek

A ciklusok királya az évszázados *trend*, melynek vizsgálata még gyerekcipőben jár. Elsősorban azért, mert a közgazdászok csak a rövid konjunktúrára figyelnek oda – „hosszabb periódusok tisztán gazdasági vizsgálatának nincs értelme”, – írja André Marchal.¹²⁷ Másrészt, mert a hosszú trendek lassúságuk folytán elhalványulnak. Ez a trend, akár egy fatörzs az árak összességét magán hordozza. Ha a trend-vonal enyhén süllyed, vagy emelkedik a föléhelyeződő rövid-konjunkturális vonalak mozgalmasságában követik ezt az alap-vonalat. De felmerül a kérdés, hogy az évszázados trend talán csak a többi mozgás eredője – egyszerű számítási eredmény.

Ez esetben esetleg, amennyiben alapvető „indikátornak” tekintjük az évszázados trendet – ha nem is elégséges oknak – elhomályosulhatnak a valódi problémák. (Mint Simiand A és B fázisainak esetében, mely más kronológiai összefüggésekben jelentkezett.) Vajon létezik-e egyáltalán az évszázados trend?

Sok történész és közgazdász jár ahhoz az állításhoz közel –, hogy nem létezik. Bár, szerintem, egyszerűen csak úgy tesznek, mintha nem létezne. De mi volna, ha ezek az óvatoskodó szkeptikus lelkek tévednének?!

Az 1974-ben nyilvánvalóvá vált, bár már korábban megkezdődött hosszú, rendellenes és zavaró válság egy csapásra a hosszú időtartamok kérdése felé irányította a szakértők tekintetét. Dupriez nyitott tüzet megállapításaival és figyelmeztetéseivel. Michel Lutfalla már a „konratyev visszatéréséről beszél”. Rondo Cameron¹²⁸ 150–350 évig tartó időtartamokat javasol, amelyeket „logisztikus” ciklusnak keresztel el. De különbözik-e ez bármiben is – az elnevezésen kívül – az évszázados trendtől? Eljött az ideje, hogy védelmünkbe vegyük az évszázados trendet.

A jelenben alig észrevehetően, de szilárdan halad a maga útján, mindig ugyanabba az irányba, a trend, amely egy kumulatív processzus. Úgy tűnik, mintha egy ideig szándékosan emelné az árakat, felfelé pörgetné a gazdasági folyamatokat – hogy aztán nekilásson, hogy ugyanolyan makacssággal az ellenkező irányba fordítson mindent: és létrejön az észrevehetetlenül lassú, elnyújtott *baisse*. Egyik év „akár a másik” – de az évszázadok bizony már fontos szereplők. Oly annyira, hogy az évszázados trendek pontosabb vizsgálata, valamint módszeres vonatkoztatása az európai történelemre (hasonlatosan ahhoz, ahogy Wallerstein vonatkoztatta rá a gazdasági-világ térbeli sémáját) lehetővé tenné, hogy a még ma is, miránk is ható gazdasági áramlásokat behatóbban megértsük, sőt, bizonyos aspektusait esetleg orvosolni tudjuk. Persze nem áll módomban és nem is szándékozom egy évszázados-trend teóriát improvizálni – inkább Jenny Griziotti Krestchmann¹²⁹ és Gaston Imbert¹³⁰ klasszikus könyveire támaszkodom és levonok néhány esetleges következtetést. Ez a problémák tisztázásának – s nem megoldásuknak – egy módja.

Az évszázados ciklusnak, mint minden ciklusnak, van kezdete, csúcsa és vége – ám ezek nem pontosan meghatározhatóak, hiszen az évszázados ciklus görbéje egyenletes. Ezért csak annyit mondhatunk egy csúcstről, hogy *cirka* 1350, *cirka* 1650, stb. A jelenleg érvényben levő adatok szerint Európában *négy* egymást követő nagy, évszázados ciklus különböztethető meg: 1250, [1350] 1507–10; 1507–10 [1650] 1733–43; 1733–43 [1817] 1896;

1896 [1971?] A fenti ciklusok első és utolsó számadata a felívelés kezdetét, illetve a hanyatlás végét jelzi, míg a közbülső (zárójeles) dátum a csúcspontot jelöli, vagyis az évszázados trend fordulópontját – ilyenkor kezdődik a *válság*.

E kronológiai támpontok közül az első kétségtől a legbizonytalanabb. 1250 helyett a kiindulási pontot legszívesebben kb. 1200-ra tenném. Problémát okoz azonban, hogy e régi időkben az árakat még meglehetősen tökéletlenül jegyezték fel, s így erre nem támaszkodhat a történész, viszont a nyugati városok és vidékek hihetetlen fellendülésének kezdete csakúgy, mint a kereszties hadjáratok arra ösztökélnek, hogy legalább ötven évvel előbbre toljuk az európai felvirágzás kezdődátumát.

Nem hiábavaló elidőzni a dátumoknál: ezzel előre jelezzük, mennyire nehéz feladat a ciklusok egymáshoz viszonyított időtartamát meghatározni, tekintve, hogy csak három ciklust tanulmányozhatunk – hiszen a negyedik csak a felénél tart (ha nem tévedünk abban, hogy a 70es évek fordulópontot jelentettek).

Mégis úgy tűnik, hogy ezek a végeérhetetlen hullámok alapjában véve egyre rövidülnek. Vagy ez is az általános „akceleráció” számlájára írható, valahogy úgy, ahogy mindenért a „gazdagokat” hibáztatjuk?

Ez persze nem a mi gondunk. Minket az érdekel, hogy ez a társak számára érzékelhetetlen mozgás megvilágítja-e, vagy legalább kirajzolja-e a gazdasági-világok sorsát; és hogy vajon a gazdasági-világok súlyúk és időtartamuk ellenére, vagy épp ezért, ezekbe a mozgásokba torkollanak, fenntartják e mozgásokat, s így egymást magyarázzák. Mindez túl szép ahhoz, hogy igaz lehessen. Anélkül, hogy erőltetném a magyarázatot, s hogy lerövidítem a tanakodást megelégszem azzal, hogy elhelyezkedem az 1350, 1650, 1817, 1973–74-es csúcsévek felkínálta figyelőállásokba. E figyelőállások általában két ellentétes folyamat, két különböző táj találkozási pontján helyezkednek el. Nem én fedeztem fel ezeket a csúcspontokat, hanem mások számításainak eredményeire támaszkodom. Mindazonáltal tény, hogy ezek a váltások szerepelnek a legkülönbözőbb rendű és rangú történeti periodizációkban, – s nyilván nem véletlenül. Ráadásul még az európai gazdasági világok történetének töréspontjaival is egybeesnek, mégpedig korántsem azért, mintha saját szempontjaink befolyásolták volna megfigyeléseinket.

A gazdasági-világok értelmező kronológiája

Persze egész Európa történelmére nem ad magyarázatot a fent említett négy csúcspont által feltáruló horizont, ha viszont gondosan választjuk meg e pontokat, akkor, mivel analóg helyzetekre vonatkoznak, nagyon hasznos összehasonlításokra adnak alkalmat.

Az 1350-es pestis ártalmait csak fokozták a lassú és nagyszabású hanyatlást, amely már jóval a század közepe előtt megkezdődött. Az európai gazdasági világ ebben a korban vonja magához Közép és Nyugat-Európa egész területét, az Északi-tengertől a Földközi tengerig. Nyilvánvaló, hogy ez az Európa-Mediterráneum szisztéma mély válságban volt; a Kereszténység kiábrándulván a keresztes hadjáratokból – s elvesztve azok lehetőségét is – beleütközik az Iszlám tömb ellenállásába, amelynek átengedte 1291-ben a Szentföldet, ezt az elsődlegesen fontos helyszínt. 1330 körül a Földközi-tenger és az Északi-tenger közt félúton elhelyezkedő champagne-i vásárok hanyatlásnak indultak; 1340 körül – s ez nem kevésbé lényeges – megszakad a „selyemút”, Velence és Genova szabad kereskedelme a Fekete-tengeren túli területekkel – Indiával és Kínával. Az iszlám pajzs elmettszi ezt a kereskedelmi csatornát, s így a keresztény hajók visszaszorulnak hagyományos – Levantei, szíriai és egyiptomi – kikötőikbe. 1350 körül Itália már iparosodni kezd. Itt festik az északon szőtt vásznakat, aztán pedig már itt is gyártják. Firenzét az *Arte della Lana* uralja. Összefoglalva: Szent Lajos kora már a múlté. Az európai szintér, amely az északi és a mediterrán pólusok között helyezkedett el, most Dél felé helyezi súlypontját, s kialakul Velence uralma: a centralizáció az ő javára dolgozott. A körülötte forgó gazdasági világ biztosítja Velence viszonylagos gazdaságát, melynek ragyogása nemsokára betölti az egész, legyengült Európát.

Háromszáz évvel később, 1650-ben fejeződik be a XVI. század hosszú virágzása (az 1600–1630-ig tartó „vénesszonyok nyara” után). Talán Amerika bányái kimerültek? Vagy a konjunktúra játszik csalóka játékot velünk? Itt is egy évszázados trend fordulópontján vagyunk, amikor az egész gazdasági-világ látható hanyatlásnak indul. Akkor, amikor a mediterrán rendszer már felbomlott, kezdve Spanyolországgal és Itáliával, melyek túl szorosan kötődtek Amerika aranyához és a Habsburg birodalom pénzügyeihez, az új atlanti rendszer is akadózni kezd, mi több, pang. Ez az általános visszaesés maga az ún. „XVII. századi válság”, mely azóta is klasszikus – és természetlen – viták tárgya. Ugyanakkor ez az a pillanat a XVII. sz. elején, amikor Amszterdam győzedelmesen a világ központjává válik. Ezen-

közben a Mediterráneum fölött eljárt az idő, holott a nagy történelem majdnem kizárólagos terrénuma volt azelőtt.

1817: a pontos dátum senkit ne tévesszen meg. Az évszázad forduló-pontja Angliában már 1809–10 táján érzékelhetővé válik; Franciaországban pedig a napoleoni kísérlet utolsó éveinek válságakor. Az Egyesült Államokban az irányváltás tisztán 1812-ben jelentkezik. Ugyanakkor, Európa reménysége és irigységének tárgya a mexikói ezüstványák, súlyos csapást szenvednek az 1810-es forradalomban, s ez szerepet játszik a konjunktúra lefelé ágazásában. Európa és az egész világ ezüsthányban szenved. Az egész világ gazdasági rendje, Kínától, Amerikáig megrendül. E világ közepe Anglia, mely győzelmei ellenére is szenved, és évekig tart majd, míg ismét lélegzethez jut. De kétségkívül megszerezte az első helyet, melyet senki nem vitathat el tőle (Hollandia már letűnt a horizontról).

Feltehetnénk a kérdést: mi a helyzet 1973–74-el? Vajon igazuk van a közgazdászoknak, akik szerint múltó, rövid konjunkturális válságról van szó? Vagy abban a nem különösképpen irigyléreméltó kiváltságos helyzetben volnánk, hogy szemünk láttára indul romlásnak évszázadunk? Akkor bizony a rövid távokban gondolkodó politikusok, gondolkozzanak mégoly csodálatraméltó pontossággal is, a politika hercegei és a gazdaság szakértői hiábavalóan fáradoznak egy olyan betegség meggyógyításán, amelynek végét gyermekeink és gyermekeink gyermekei sem láthatják. A jelen kacsintása arra csábít, hogy feltegyük ezt a kérdést. De mielőtt engednénk neki – nyitunk egy zárójelet.

A Kondratyev és az évszázados trend

Az évszázados trend a hátán hordja azokat a kisebb mozgásokat, amelyek híján vannak annak az energiának, hosszúságnak és láthatatlanságnak, amely a nagy trend sajátja. A kisebb mozgások látványosan ugrándoznak föl és alá: mutogatják magukat. A mindennapi életet nap nap után áthatják ezek az élénk mozgások, amelyeket a trend részének kell tekinteni, ha az egészet együtt akarjuk megítélni. Most azonban, célunknak megfelelően csak a tiszteletre méltó Kondratyevekre szorítkozunk, amelyek viszont rendelkeznek energiával, hiszen mindegyiküknek megfelel egy-egy fél évszázad, vagyis két emberöltő, az egyik generáció kedvező a másik kedvezőtlen konkuktúrában. Ha összekapcsoljuk e két mozgást, az évszázados *trendet* és a Kondratyevet, máris egy két hangnemben daloló konjunkturális kon-

cert részesei lehetünk. Bonyolítja vizsgálódásunkat — és egyszersmint elmélyíti az a tény, hogy a Kondratyev, ellentétben a sokat ismételt megállapítással, nem 1791-ben jelenik meg Európa színpadán, hanem évszázadokkal előbb.

A Kondratyev mozgását hozzáadva az évszázados trendhez erősíti, vagy mérsékli annak mozgását. Két eset közül egyben a Kondratyev csúcsa egybeesik a trend csúcsával. Így volt ez 1817-ben is. Ha nem tévedek 1973–74-ben szintén; és talán 1650-ben is. 1817 és 1971 között úgy tűnik két független Kondratyev csúcs volt; 1873-ban és 1929-ben. Ha ezek az adatok minden kritikán felül állnának, aminek az esete természetesen nem áll fenn, azt mondhatnánk, hogy az 1929-es váltás a világválság kezdetekor, nem volt egyéb, mint egy egyszerű Kondratyev irányváltozása, melynek felszálló ága 1896-ba indult, majd végig húzódtott a XIX. század utolsó évein, a XX. század elején, az első világháború idején, és a háború utáni 10 szürke éven, hogy 1929-ben csúcsára érjen. Az 1929–30-as fordulat annyira meglepte a megfigyelőket, és a szakértőket, az utóbbiakat talán mégjobban megdöbbsentve, mint az előbbieket, hogy hatalmas erőfeszítéseket tettek a válság megértésére; Francois Simiand könyve a legjobb példa erre.

1973–74-ben egy újabb Kondratyev irányváltása történt, ennek kezdete 1945-re esik (vagyis egy kb. negyed évszázados felszálló ág, mint rendszeren), de vajon nem ugyanerre az időpontra esik egy évszázados trend csúcsa is, akár 1817-ben? Nem egy duplaváltásról van szó? Én azt hiszem, hogy igen, bár semmi nem bizonyítja ezt. És talán, ha ez a könyv egy szép napon egy 2000 utáni olvasó kezébe kerül, jól fog mulatni e sorokon, mint ahogy én is, rossz lelkiismerettel bár, de jól szórakoztam azokon a butaságokon, amelyek Jean-Baptiste Say tolla alól kerültek ki.

Akár egyszeri, akár dupla fordulat volt 1970–73–74, mindenképpen egy hosszú hanyatlásnak nyitott utat. Az 1929–30-as válság szemtanúi egy hirtelen, előzmények nélküli, és viszonylag rövid ideig tartó orkánra emlékezhetnek. A jelenlegi válság, amely minket fogva tart, gyászosabb, nem képes megmutatni igazi arcát, nem lehet megnevezni és nem lehet rá magyarázó és megnyugtató modellt találni; ez nem orkán, hanem inkább árvíz, mikor a víz kétségbeejtő lassúsággal emelkedik és az eget állandóan ólomszínű felhőtakaró borítja. A gazdasági élet minden területe veszélyben forog, a múlt és a jelen tapasztalatának minden tanulsága hasznavethetetlen. Mert paradox módon hanyatlik és lassul a termelés, munkanélküliség van, és ezzel egyidőben az árak is hihetetlen iramban emelkednek, ellentétben a régi szabályokkal. Nevezhetik ezt a jelenséget *stagfláció*-nak, ezzel még nem ma-

gyaráznak meg semmit. Vajon a Gondviselés szerepét játszó állam, amely a rövid krízisekkel el tudott bánni Keynes tanításai szerint, és elég erősnek érezte magát egy 1929-es méretű újabb katasztrófa kivédéséhez, felelős-e ezért a szélsőséges válságért éppen saját erőfeszítései miatt? Vagy pedig a munkások önvédelme és ébersége felelős az árak és a bérek folyamatos emelkedéséért? Léon-H. Dupriez¹³² felteszi ezeket a kérdéseket, de megválaszolni nem tudja. Akárcsak ő, mi sem ismerjük ezeknek a hosszú ciklusoknak pontos értelmét, amelyek olyan törvényeknek és tendencia-szerű szabályoknak látszanak engedelmeskedni, amelyeket mi nem ismerünk.

Magyarázható-e a hosszú konjunktúra?

A konjunkturális mozgásokat vizsgáló közgazdászok és történészek, azt figyelik, miképpen helyeződnek egymás fölé ezek a mozgások, mint ahogyan, François Simiand hasonlatával, a dagály saját mozgásával sodorja a hullámok mozgását; a szakértők e mozgások különböző következményeit is kutatják. És mindig csodálkoznak mindent átfogó terjedelmükön és örök rendszeres ismétlődésükön.

De soha nem próbáltak magyarázatot találni arra, hogy miért jelentkezik ilyen mozgás, miért fejlődik és miért kezdődik újra. Az egyetlen észrevétel ezen a téren a Juglar hullámzására (oszillációjára) vonatkozik, miszerint ez a napfolt tevékenységgel függne össze! Senki nem hisz ebben a szoros összefüggésben. És mivel magyarázható a többi ciklus? Nemcsak az árváltozást regisztráló ciklusok, hanem az ipari termelésre vonatkozó ciklusok (lásd W. Hoffman görbe) vagy a braziliai arany ciklus a XVIII. században, vagy a mexikói ezüst két évszázados ciklusa (1696–1900), vagy például a sevillai kikötő forgalmának ingadozása abban az időben, amikor Sevilla adja meg az egész Atlanti gazdaság ritmusát. És akkor a hosszú demográfiai hullámzást, amely az évszázados trendhez tapad és annak következménye és egyben okozója is, még nem vettük figyelembe. És a nemesfémek ingadozása, amellyel a közgazdászok és történészek annyit foglalkoztak. A hatás és ellenhatás bonyolult játéka miatt óvakodnunk kell a túl egyszerű determinizmustól: a kvantitatív teoria fontos szerepet játszik, de Pierre Vilarral egyetértésben úgy gondolom, hogy minden gazdasági fellendülés megalkotja a maga pénzét és a maga hitelét.¹³³

Ahhoz, hogy a nehéz problémát meg tudjuk közelíteni – ha megoldani nem is – a fizika ingómozgásait és periodikus mozgásait kell elképzel-

nünk. Minden mozgás egy külső lökés, és a lökésre válaszul vibrálni kezdő test, húr vagy lemez egymásrahatásának a következménye. A hegedű húrjai a vonó hatására vibrálnak. Az egyik vibráció természetesen újabb vibrációt vonhat maga után: az egyenletes léptekkel menetelő seregek elrontják a ritmust, ha hídra lépnek, különben a híd rezonál ritmusukra és bizonyos körülmények között össze is omolhat, mint egy kártyavár. Képzeljük el, hogy a konjunktúra komplex rendszerében, az egyik mozgás hatással van a másikra, egy harmadikra és így tovább.

A legfontosabbak kétségkívül a külső lökések, a kívülről érkező hatások. Az ancien regime gazdasága, mint Giuseppe Palomba írja, a naptár kényszerítő hatása alatt áll, amely ezerféle kötelezettséget, lökést jelent az aratás idejétől, — ami magától érthetődő, egészen a kézműves munkáig, amelynek par excellence ideje a tél. Az emberek és az őket irányító hatóságok akaratán kívül itt van még a bőség és az éhínség, a piac terjedő oszcillációja, a távolsági kereskedelem fluktuációja, a „belső” árakra kiható következményeivel: a külső és a belső minden találkozása szakadást, sérülést eredményez.

Külső lökés hatására jön mozgásba a környezet, de melyik az a test (a szó csak tökéletlenül fedi a fogalmat), amely a mozgás székhelyeként rákényszeríti e környezetre periódusát? Máig őrzöm egy régi (1950) beszélgetés emlékét Urbain közgazdással a louveni egyetem professzorával, akinek az okozta a legtöbb fejtörést, miképpen kapcsolhatná az áringadozást, ahhoz a felülethez, amelyre az kihatással van. Az volt a véleménye, hogy csak egyugyanazon vibráló felület árai hasonlíthatók össze. Az árak lökésére vibráló felületek valójában már előre kiépült hálózatok, ezek képezik, véleményem szerint a par excellence vibráló felületeket, az *árstruktúrákat* (semmiképpen nem abban az értelemben, amelyet Léon H. Dupriez tulajdonít a fogalomnak). Az olvasó már sejtheti, milyen következtetés felé haladok: a gazdasági-világ a legnagyobb kiterjedésű vibráló felület, amely nemcsak magába fogadja a konjunktúrát, hanem bizonyos mértékig, maga idézi elő azokat. Mindenesetre a gazdasági-világ teszi az árakat hatalmas területen *egységessé*, mint az artériák rendszere, amely az egész élő testet ellátja vérrel. A gazdasági-világ önmagában struktúra. A kérdés azonban továbbra is fennáll: vajon az évszázados trend, az imént jelzett egybeesések mellett, alkalmas indikátora-e vizsgálatunk tárgyának, a gazdasági-világnak. Véleményem szerint az évszázados vibráció, amely megmagyarázhatatlan a gazdasági-világok hatalmas, de körülhatárolt felszíne nélkül, megindítja, megszakítja, majd újból megindítja a konjunktúra komplex áradását.

Nem vagyok benne bizonyos, hogy a mai történészek és közgazdászok a hosszú lefolyású történesek felé irányítják-e figyelmüket. Pierre Léon¹³⁴ írta nemrégiben: „A történészek a legtöbbször közömbösek a hosszú táv iránt.” Maga Labrousse is ezt írja tézise bevezetőjében.¹³⁵ „Minden hosszú távú mozgás magyarázatáról lemondunk.” Egy interciklus szempontjából természetesen elhanyagolható az évszázados *trend*. Witold Kula¹³⁶ azonban figyelmet fordít a hosszú időtartamra, amely „kumulatív hatásával strukturális átalakulásokhoz vezet” Witold Kula azonban csaknem egyedül áll véleményével. Michel Morineau¹³⁷ képviseli a másik oldalt, aki azt követeli, hogy „a megélt idő nyerje vissza zamatát, sűrűségét, eseménydús élményszerűségét”. Pierre Vilar¹³⁸ pedig azt követeli, hogy a rövid távoknak is szenteltessék kellő figyelem, „ellenkező esetben módszeresen elkennék az osztályharc jelentőségét, amely a kapitalista világban csakúgy mint az Ancien Régime alatt, éppenséggel rövid távon nyilvánul meg legtisztábban”. Mindez hiábavaló pártoskodás, hiszen nyilvánvaló, hogy a konjunktúrát teljes szélességében kell vizsgálni – s ebbe éppúgy beleértendők a rövidtávú eseménytörténet, mint az évszázados tartamok kutatása. A rövid és a hosszú idő békésen megfér egymás mellett, mi több, elválaszthatatlanok. Keynes, aki teóriáját a rövid tartamokra építette, egyszer azt mondta – s ezt mások gyakran idézik azóta is, – „Hosszútávon mindannyian meghalunk.” Ez a megjegyzés, ha eltekintünk humorától, abszurd és banális. Mert mindannyian egyszerre élünk rövid és hosszú távon: hiszen a nyelvet, a foglalkozásomat, hitemet, az engem körülvevő emberi tájat részben örököltem; előttem is léteztek, s utánam is létezni fognak. Még Joan Robinsonnal¹³⁹ sem érthetek egyet, aki szerint a rövid időperiódus „nem is időtartam, hanem a dolgok egy bizonyos állása”. Dehát akkor mi lesz a hosszú periódussal? Az idő ezek szerint azzal egyenlő, amit tartalmaz, ami benépesíti. Ez képtelenség. Inkább igazat adok Beyssadenak, aki ésszerűbben fejezi ki magát: szerinte az idő nem „ártatlan és nem is ártalmatlan”¹⁴⁰ formával, valóssággal ruhazza fel tartalmait, hat rájuk, ha nem is maga hozza létre.

Tegnap és ma

E teoretikus, vagy ha úgy tetszik probléma felvető bevezető fejezet befejezésekképpen az évszázados periódus tipológiáját szeretnénk lépésről lépésre kidolgozni, és megalkotni, emelkedő és hanyatló szakaszok és a legfelső ponttal jelölt krízisek tipológiáját. Sem a gazdaságtörténet sem pedig

a történelem nem nyújt támpontot ehhez a vizsgálathoz. Ráadásul az is előfordulhat, hogy a későbbi tanulmányok egyszerűen figyelmen kívül hagyják majd azokat a kérdéseket, amelyre megpróbálok választ találni.

Az emelkedés, a hanyatlás, és a krízis három esetét Wallerstein három köre szerint kell csoportosítanunk és osztályoznunk, ami kilenc különböző esetet eredményez, és minthogy négy társadalmi *együttest* – gazdaság, politika, kultúra, társadalmi hierarchia – is megkülönböztetünk, már harminchat esettel rendelkezünk. Előreláthatóan egy szabályos tipológia felállítása lehetetlen; amennyiben megfelelő ismeretekkel rendelkezünk, számos különleges esetet is figyelembe kell venni. Óvatosan az általánosság szintjén maradunk, akármilyen vitatott és bizonytalan is az.

Egyszerűsítsünk csak, túlzott lelkiismeretfurdalás nélkül. A válságról a fenti sorokban volt szó; a válság a hanyatlás kezdetét jelöli: egy koherens világrendszer, amely addig könnyedén fejlődött, tönkremegy és lassan, késlekedve egy új rendszer van kialakulóban. Egy ilyen szakadás balesetek, torzulások, meghibásodások fölhalmozódásának eredménye. E kötet elkövetkezendő fejezeteiben ezeket a rendszerváltozásokat próbálok meg értelmezni.

Az évszázados trend felfelé ívelő periódusában egészen biztos, hogy a gazdaság, a társadalmi rend, a kultúra és az állam egyaránt virágzik. Earl J. Hamilton, akivel hajdani simancai találkozásaink során (1927) sokat beszélgettünk, gyakran mondta: „A XVI. században minden seb begyógyult, minden hiba magától megjavult, s egy hátralepést két előrelépés kárpótol”, és ez minden területre érvényes: a termelés általánosan jó, az állam cselekvőképese, a társadalom nőni hagyja az arisztokrácia szűk rétegét, a kultúra virágzik, a gazdaság, amely elősegíti a demográfiai növekedést, egyre bonyolítja áramköreit; a bonyolódás további munkamegosztásra vezet és ezáltal elősegíti az áremelkedést; a pénzállomány nő, a tőke felhalmozódik. Ezenkívül minden fellendülés konzervatív: a meglévő rendszert támogatja; az *egész gazdaságra* jó hatással van. A fellendülések alatt fordulhat elő az is, hogy több központ van egymás mellett, mint ahogy a XVI. században Velence, Anvers és Genova egyaránt központ volt.

A hosszú és kitaró hanyatlások idején változik a kép: egészséges gazdaság legfeljebb csak a gazdasági-világ központjában található. Ilyenkor minden egyetlen pólusban koncentrálódik; az államok mogorvábbakká, agresszívebbé válnak. Innen Frank C. Spooner „törvénye”, amely szerint Franciaországban a fellendülő gazdaság, akár maga ellenére is, szétszóródásra törekszik (mint a vallásháborúk idején), míg kedvezőtlen konjunktúra

esetén a szétszórt részeket egy látszólag erős kormány javára koncentrálja. De vajon érvényes-e ez a törvény Franciaország egész történelmére, és áll-e más országokra vonatkozóan? Ha gazdaságilag rossz idők járnak, a társadalmi elit harcol, elbarrikádozza magát, ritkítja sorait (késői házasság, fiatalok nagy számban emigrálnak, fiatalkori fogamzásgátlás, mint a XVII. századi Genfben). A kultúra azonban nagyon különösen reagál ilyen időszakokban: nagy erővel lép fel, akár az állam, kétség kívül azért, mert egyik fontos rendeltetése éppen az, hogy a társadalmi *együttes* réseit és hiányait betömje. A kultúra „a nép ópiuma”? (Vagy talán azért, mert a kulturális tevékenység a legkevésbé költséges?)

Figyelemreméltó, hogy Spanyolországban éppen az aranykorban, tehát az ország tulajdonképpeni hanyatlásának idején, ivelt fel a kultúra és ekkor koncentráldott a fővárosba: az aranykor mindenek előtt Madrid, a madridi udvar és a madridi színház ragyogása volt. És Olivares herceg pazarló fejedelemsége idején mennyi a gyors építkezés és milyen olcsón! Nem tudom nem illik-e mindez XVI. Lajos századára. Végül is a tapasztalat azt mutatja, hogy az évszázados ciklus hanyatló szakasza kulturális robbanás, kulturális virágzás táptalaja. Az 1600-as évekre, Itália-alkonyára, esik Velence, Bologna, Róma virágzása. 1815 után a romantika gyújtja lángra a már öreg Európát.

Ezek a túl gyorsan felvázolt kijelentések legfeljebb csak a szokásos kérdéseket vetik fel, de szerintem számításon kívül hagyják a leglényegesebbet. Anélkül, hogy akár ezt is kimerítettük volna, előtérbe helyeztük a társadalmi élet magaslatának, az elit kultúrának, a piramis csúcsán elhelyezkedő privilégizáltak társadalmi rendjének, az államon belül a kormányoknak, a termelés egyik oldalának, és csak a legfejlettebb zónák gazdaságának haladását vagy lemaradását. Azt tettük, amit a legtöbb történész, akaratlanul is, a legmagátólérthetőbb módon figyelmen kívül hagytuk az emberiség legszámottevőbb részének sorsát. Hogyan viselkedtek ezek a tömegek az évszázados ingadozás hatására?

Paradox módon, a közgazdasági felmérések szerint, rosszabbul, ha minden a lehető legjobban megy. Ha a termelés fellendülése érezteti hatását, a népszaporulat megnő, és az aktív termelőtevékenységet folytató dolgozó népességre fokozott terheket ró. Nagy eltérés mutatkozik az árak és az áremelkedést lassan követő bérek között, mint ahogy ezt Earl J. Hamilton¹⁴¹ kimutatta. Elegendő Jean Fourastié, René Grandamy, Wilhelm Abel és főként Phelps Brown és Sheila Hopkins¹⁴² műveire utalnunk, amelyekből világosan kitűnik, hogy a prosperitás korszakaiban a *reálbérek* csökken-

nek. A magas szféra fejlődése és a gazdaságnövekedés tehát, csak a tömegek szenvedése árán vált lehetővé. A dolgozók létszáma talán gyorsabban nő, mint a termelés. És talán akkor kezdődik a fordulat, ha a termelés produktívásának fejlődése már nem elegendő a növekvő létszámú emberiség eltartására, megelégnült csereforgalmuk ellátására és erőfeszítéseik kárpótlására, ilyenkor minden szétesik, ez a válság pillanata, a mozgás irányt változtat, megkezdődik a hanyatlás. A legfurcsább az, hogy a szuperstruktúrák hanyatlása a tömegek életszínvonalának emelkedésével jár, a reálbér növekedni kezd. 1350 és 1450 között, a legsötétebb európai pangás idején, a kis emberek mindennapjaiba beköszöntött az aranykor.

A történelemnek egy ilyen nézőpontjából, – amelyet Chalres Seignobos¹⁴³ idejében „őszinte” történelemnek neveztek volna, – a legnagyobb események, a nagy következménnyel járó, hosszúlejárátú események, egy olyan végzetes fordulat, mint például a XIX. század közepén lezajlott ipari forradalom, amely hosszú ideig tartó fellendülést vont maga után, nem idéznek elő mélyebb változást az emberiség jólétében, hanem növelik az egy főre jutó nemzeti jövedelmet. Nem könnyű állást foglalni ebben a kérdésben. De úgy gondolom, hogy a gépesítéssel járó hatalmas arányú és hirtelen termelékenység növekedés egyszerűen túllépte a lehetőségek határát. Csak e több mint egy évszázadon keresztül tartó új világban volt lehetséges, hogy a népesség minden eddig felülmúló növekedését az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése kísérje. A társadalmi emelkedés természetesen megváltoztatta a körülményeket. De merre vezet a hetvenes években indult makacs hanyatlás?

(A múltban a kisemberek jóléte az évszázados hanyatlás időszakában, hatalmas áldozatok árán jött létre – milliós elhalálozás árán 1350-ben; komoly demográfiai stagnálás árán a XVII. században. Azaz az emberiség létszámának apadása, és a gazdasági feszültség elernyedése eredményezte a túlélők jólétét, azoknak a jólétét, akiket a csapások megkíméltek. A mai válság nem rendelkezik ezekkel a szimptomákkal: az egész világon demográfiai növekedés tapasztalható, míg a termelés fejlődése lassul, a munkanélküliség és ugyanakkor az infláció is nő. Miért is javulna a tömegek helyzete? Senki nem sírja vissza a régi brutális gyógymódokat, – az éhínséget és a járványokat – amelyek a mezőgazdaság és az orvostudomány fejlődése következtében megszűntek. Kiküszöbölésükhöz a szolidaritás is hozzásegített, a szűkségben szenvedő területek élelmiszer ellátásával. Felmerül azonban a kérdés, hogy a látszat ellenére, és annak ellenére, hogy a világ a folyamatos növekedés zavartalan hitében él, a mostani probléma, *mutatis mutandis*, nem a régi

kritériumok szerint vetődik-e fel; hogy az emberiség előrehaladása nem érte-e el, (vagy nem haladta-e meg) a múlt századi ipari forradalom által egyébként bőségesen kitágított lehetőségeket; hogy az emberiség létszámának további növekedése nem vezet-e katasztrófához, legalább addig, amíg egy új forradalom, például az energia forradalma nem helyezi új megvilágítás alá a kérdést?

Jegyzetek az első fejezethez

1. Cf. supra, II, ch. v.
2. Simone de Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie politique*, p.p. Jean Weiller, 1971, p. 19.
3. *Ibid.*, p. 105, n. l.
4. Ez a szó szűkebb értelmezésben megtalálható: Fritz Rörig, *Mittelalterliche Weltwirtschaft, Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode, 1933*, Hektor Ammann, a maga részéről, *Wirtschaft und Lebensraum der mittelalterlichen Kleinstadt, s.d.*, p.4 című művében joggal beszél „eine Art Weltwirtschaft”-ról, egyfajta világgazdaságról.
5. Léon-H. Dupriez, „Principes et problèmes d'interprétation” („Az értelmezés elvei és problémái”) p.3, in: *Diffusion du progrès et convergence des prix. Études internationales, 1966*. E fejezet gondolatmenete I. Wallerstein, *op. cit.*, téziséhez kapcsolódik, annak ellenére, hogy nem mindig értek egyet vele.
6. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, 1949*, pp. 325, 328 sq.
7. F. Braudel, *Mé debates*, 1966 I, p. 354.
8. A. M. Jones, „Asian Trade in Antiquity”. in: *Islam and the Trade of Asia, op. cit.* p. 5.
9. A tendenciaszerű szabályok kifejezést használom, Georges Gurvitch példáját követve, hogy ne kelljen „törvényekről” beszélnem.
10. Paul M. Sweezy, *Le capitalisme moderne, 1976*, p. 149.
11. A kifejezés Wallersteintől származik.
12. Georg Tectander von der Jabel, *Iter persicum ou description d'un voyage en Perse entrepris en 1602 ..., 1877*, pp. 9, 22–24.
13. Pedro Cubero Sebastián, *Breve Relación de la peregrinación que ha hecho de la mayor parte del mundo, 1680*, p. 175.
14. Louis-Alexandre Frotier de la Messelière, *Voyage á Saint-Petersbourg ou Nouveaux Memoires sur la Russie, 1803*, p. 254.
15. *Mé debates*..., I, p. 259.
16. Philippe de Commynes, *Mé debates*, III, 1965, p. 110.
17. René Descartes, *Oeuvres, I. Correspondance, 1969*, p. 204.
18. Charles de Brosses, *Lettres familières écrites en Italie en 1739 et 1740, 1858* p. 219.
19. Jacques de Villamont, *Les Voyages...*, 1607, p. 203.
20. *Ibid.*, p. 209.

21. Természetesen a szabad szellem értelmében.
22. Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, 1971, p. 3.
23. *Voyage d'Angleterre, de Hollande et de la Flandres, 1728*, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2, f°.177. A „brownisták” protestáns vallásos szekta tagjai. A szekta az 1580-as években született és Robert Brown tanításait követte; a millenáriusok az utolsó idő prófétái.
24. *Ibid.*, f°s 178–179.
25. Hugo Soly, „The 'Betrayal' of the sixteenth Century Bourgeoisie: a Myth? Some considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the sixteenth Century” in: *Acta historiae neerlandicae*, 1975, pp. 31–49.
26. Louis Coulon, *L'Ulysse françois ou le voyage de France, de Flandre et de Savoie*, 1643, pp. 52–53 és 62–63.
27. Alonso Morgado, *Historia de Sevilla*, 1587, f° 56.
28. Portugália királya 1640-ig.
29. Evaldo Cabrial de Mello, *Olinda restaurada. Guerra e Açucar no Nordeste*, 1630–1654, 1975, p. 72.
30. *Ibid.*
31. Charles Carrière, Marcel Courdurié, *L'Espace commercial marseillais aux XVIIe et XVIIIe siècles*, dactyl., p. 27.
32. A. N. Marine, B⁷ 463, 11 (1697).
33. Patrique Chorley, *Oil, Silk and Enlightenment. Economic problems in XVIIIth century Naples*, 1965. Lásd még Salvatore Ciriaco, *Olio ed Ebrei nella Repubblica Ciriaco, Olio ed Ebrei nella Repubblica veneta de Settecento*, 1975, p. 20.
34. Lásd fent, II, IV. fej.
35. *Médit...*, 1966, I, p. 113 sq.
36. *Ibid.*, p. 358.
37. Ernst Wagemann, *Economia mundial*, 1952, II, p. 95.
38. Johann Heinrich von Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 1876, I, p. 1.
39. E. Condillac, *Le Commerce et le gouvernement*, 1776, ed. 1966, pp. 248. sq. egy elképzelt szigeten jelenít meg egy gazdaságot.
40. *Siedlungsgeographische Untersuchungen in Niederalusien*, 1935.
41. Lásd fent, II., pp. 22–27.
42. *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, II, 1802, pp. 403 sq., idézi Pierre Dockès, *L'Espace dans la pensée économique*, 1969, pp. 408–409.
43. Lásd p. 36.
44. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, 1907, p. 259.
45. A. Emmanuel, *L'Echange inégal*, 1969, p. 43.
46. Prato Hetének egyik közleményében, 1978. április.
47. *Ibid.*
48. Johann Beckmann, *Beiträge zur L'Economie...* 1781, III, p. 427. 1705 körül 84 kereskedőházból 12 spanyol, 26 genovai, 11 francia, 10 angol, 7 hamburgi, 18 holland és flamand volt; François Dornic, *op. cit.*, p. 85. Raimundo de Lantery után, *Memorias*, 2. rész pp. 6–7.
49. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, 1978, p. 27.

50. Tibor Wittman, „Los metales preciosos de America y la estructura agraria de Hungaria a los fines del siglo XVI” in: Acta historica, XXIV, 1967 p. 27.
51. Jacques Savary, Dictionnaire universel de commerce..., 1759–1765, V, col. 669.
52. Jacques Dournes, Pötao, une théorie du pouvoir chez les Indochinois Jōrai, 1977, p. 89.
53. Abbé Prévost, Histoire générale des voyages, VI, p. 101.
54. J. Paquet, „La misère dans un village de l’Oisans en 1809”, in: Cahiers d’histoire, 1966, 3, pp. 249–256.
55. Germaine Levi-Pinard, La vie quotidienne á Vallorcine au XVIIIe siècle, 2. kiadás 1976.
56. „Cervièeres, une communauté rurale des Alpes briannonnaises du XVIIIe siècle á nos jours”, in: Bulletin du Centre d’histoire économique et sociale de la région lyonnaise, 1976, n^o3, pp. 21 sq.
57. Idézi Isaac de Pinto, Traité de la circulation de la crédit, 1771, pp. 23–24.
58. H. C. Darby, An Historical Geography of England before a. d. 1800, 1951, p. 444.
59. E. Narni-Mancinelli, Matteo Paone, Roberto Pasca, „Inegualianza regionale e uso del territorio: analisi di un’ area depressa della Campania interna” in: Rassegna economica, 1977.
60. Christiane Klapisch-Zuber, Les Maîtres du marbre. Carrare 1300–1600, 1969, pp. 69–76.
61. Moszkva, A. E. A. 705/408 f° 12, 1785.
62. Le Monde, 1978. június 27.
63. és 64. Lásd fent, II. fej. p. 408.
65. T. S. Willan, Studies in Elizabethan Foreign Trade, 1959. p. v.
66. Pierre Brunel, L’État et le Souverain, 1977, p. 12.
67. A *Dogado* az Adria északi kanyargós partja, lagunás övezete, innen közelíthető meg Velence. (Enc. it., XIII, p. 89.)
68. Elena Fasano, Lo Stato mediceo di Cosimo I., 1973.
69. Georges Livet, L’Équilibre Européen de la fin du XVe á la fin du XVIIIe siècle, 1976.
70. Claude Manceron, Les vingts ans du roi, 1972, p. 121.
71. Ragnar Nurske, Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, 1953 p. 4.
72. P. Chaunu, Seville et l’Atlantique, VIII, 1, 1959, p. 1114.
73. A. Emmanuel., op. cit., p. 32.
74. David Ricardo, Principes de l’économie politique et de l’impôt, pp. Christian Schmidt, 1970, pp. 101–102.
75. G. Tomasi di Lampedusa, Le Guépard, 1960, p. 164.
76. Maurice Lévy-Leboyer, François Crouzet, Pierre Chaunu.
77. Egészen a Leszámitoló Bank megalakulásáig, 1776. március 24-ig.
78. Lásd lent, pp. 93–94.
79. Op. cit., p. 10.
80. I. Wallerstein, The Modern World System, II. II. fej. kézirat.
81. J. Georgelin, Venise au siècle des Lumières, op. cit., p. 760.
82. Ibid., p. 14 és passim.
83. Médit., II, p. 41.

84. Jacques Gernet, *Le Monde Chinois*, 1972, p. 429.
85. Lásd lent, p. 383.
86. Idézi H. R. C. Wright, *Congrès de Leningrad*, 1970, V, p. 100.
87. W. Kienast, *Die Anfänge des europäischen Staatensystems in späteren Mittelalter*, 1936.
88. *Geschichte des Kriegskunst...*, 1907.
89. Emlékezetből idézem ezt az epizódot Diego Suárez papírajaira támaszkodva, amelyet régebben az algériai Archives du Gouvernement Général-ban őriztek.
90. E. Cabral de Mello, *Olinda restaurada...*, op. cit., passim.
91. *Ibid.*, p. 246.
92. E tárgyban leveleztem Cruz Costa professzorral, a Sao Paulo-i Egyetem tanárával.
93. A szurony bevezetéséről lásd J. U. Nef, *La Guerre et le progrès humain*, 1954, pp. 330–333.
94. Idézi J. U. Nef *La Guerra et le progrès humain*, 1954, p. 24.
95. Pasquale Villani, „La società italiana nei secoli XVI e XVII”, in: *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo*, 1970, I, p. 255.
96. Philippe Auguste d’Arcq, *La Noblesse militaire*, 1776 pp. 75–76., kiemelés tőlem.
97. B. G. Zanobi, in: Sergio Anselmi, *Economia e Società: Le Marche tra XV e XX° secolo*, 1978, p. 102.
98. I. Wallerstein, op. cit., p. 87.
99. Federico Brito Figueroa, *Historica económica y social de Venezuela*, I, 1977, passim.
100. G. Macartney, *Voyage dans l’interieur de la Chine et en Tartarie*, fait dans les années 1792, 1793, 1794..., II, p. 73.
101. Louis-Narcisse Baudry des Lozières, *Voyage en Louisiane et sur le continent de l’Amérique septentrionale fait dans les années 1794–1798*, 1802, p. 10.
102. Peter Laslett, *Un monde que nous avons perdu*, 1969. pp. 40 sq.
103. *Médit...*, 1966, I, p. 426.
104. Lásd fent p. II, p. 124.
105. *Ibid.*
106. A. d. S. Venise, *Senato Zecca*, 42, 1639. július 20.
107. Abbé Jean-Bernard Le Blanc, *Lettre d’un François*, 1745, II, p. 42.
108. *Ibid.* p. 43.
109. *Ibid.* p. 1.
110. *Ibid.*, III, p. 68.
111. Jacques Accarias de Serionne, *La Richesse de l’Angleterre*, 1771, p. 61.
112. H. Kellenbenz és P. Bairock Smout-ot követő vitái Skóciáról a Prato Hét folyamán, 1978.
113. A. Das Gupta art. cit., in: *Islam and the Trade of Asia*, pp. D. S. Richards, 1970., p. 206.
114. W. Pareto, *Précis de sociologie*, 2. kiadás, 1971, p. 172.
115. G. Imbert, *Des Mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
116. *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l’économie polonaise*, 1972, p. 48.
117. Újabb vita a Kondratyevről: W. W. Rostow, „Kondratieff, Schumpeter and Kuznets: Trend Periods Revisited”, in: *The Journal of Economic History*, 1975, pp. 719–753.

118. W. Brulez, „Seville et Atlantique: quelques réflexions critiques”, in: Revue belge de philologie et d'histoire, 1964, n° 2, p. 592.
119. P. Chaunu, Seville et l'Atlantique, VIII, 1, 1959, p. 30.
120. Dietrich Ebeling és Franz Irsigler, Getreidaumsatz, Getreide und Brotpreise in Köln, 1368–1797, 1976.
121. F. Braudel és F. Spooner, „Price in Europe from 1450 to 1750” in: Cambridge Economic History of Europe, IV, 1967, p. 468.
122. P. Chaunu, op. cit., p. 45.
123. Gazette de France p. 489.
124. Pierre Chaunu, Les Philippines et les Pacifiques des Ibériques, 1960, p. 243, n. 1.
125. D. Dermigny, La chine et l'Occident, Le commerce á Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833, 1964, p. 101. n. 1.
126. „En Inde, aux XVIe et XVIIe siècles: trésors américains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol”, in: Annales E. S. C., 1969, pp. 835–859.
127. Idézi Pierre Vilar, Congrès de Stockholm, 1960, p. 39.
128. Rondo Cameron, „Economic History, Pure and Applied”, in: Journal of Economic History, március, pp. 3–27.
129. Il Problema del trend secolare nelle fluttuazioni de prezzi, 1935.
130. G. Imbert, op. cit.
131. Ibid.
132. „Les implications de l'emballement mondial des prix depuis 1972”, in: Recherches économiques de Louvain, 1977. szeptember.
133. In: Annales E. S. C. 1961, p. 115.
134. P. Léon, in: Congrès de Stockholm, 1960, p. 167.
135. La crise de l'économie françaises á la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution, 1944, pp. VIII–IX.
136. Théorie économique du système féodal..., op. cit., p. 84.
137. „Gazettes hollandaises et trésors américains” in: Anuario de historia económica y social, 1969, p. 333.
138. P. Vilar, L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle, Colloque de Lyon, 1970, p. 331.
139. Hérésies économiques, 1972, p. 50.
140. P. Beyssade, La Philosophie première de Descartes, kézirat, p. 111.
141. Earl J. Hamilton, „Ameircan Treasure and the Rise of Capitalisme” in: Economica, 1929. november pp. 355–356.
142. Phelps Brown, S. V. Hopkins „Seven Centuries of Building Wages” in: Economica, 1955. augusztus pp. 195–206.
143. Charles Seignobos, Histoire sincère de la nation française, 1933.